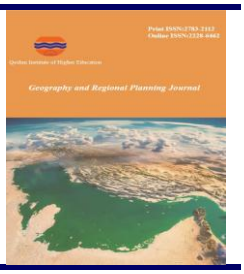
Iranian Association of Geopolitical

Geography and Regional Planning

ISSN (Print): 2783-2112 - ISSN (Online): 2228-6462

Homepage: https://www.jgeoqeshm.ir/

Analyzing the Evolution of Iranian Architecture in the Safavid Era in the Light of the Concepts of Sadra'i Philosophy

Mohammad Hadi Mohammadi Sijani[1], **Mahmud Rezaei**[2]

1.Department of Architecture, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: m.mohammadisijani.arc@iauctb.ac.ir

2.Department of Architecture, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mahmud.rezaei@iau.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:
Received: June 22, 2026
Revised: September 3, 2026
Accepted: November 12, 2026
Published online: November 14, 2026

Keywords:
Hekmat Sadrai
Transcendent wisdom
Safavid architecture
Sirvort
Mulla Sadra

Abstract

Iranian architecture during the Safavid period underwent significant transformations in spatial organization, geometry, hierarchy, and aesthetic qualities, coinciding with the emergence of a new political-religious structure and the expansion of intellectual and philosophical currents. Among these, Transcendent Philosophy (al-Hikmah al-Muta'aliyah), developed by Mulla Sadra, emphasized concepts such as existence, the gradation of being (tashkik al-wujud), unity and multiplicity, substantial motion, and the hierarchical order of existence. These concepts provide a theoretical framework for examining the relationship between philosophical thought and architectural space. This study aims to explain the relationship between Transcendent Philosophy and the spatial organization of Iranian architecture from the Safavid to the Qajar periods by examining the reflection, continuity, transformation, and reinterpretation of related principles. Adopting a qualitative approach, the research employs historical, discourse, and comparative analysis within a conceptual framework connecting "thought, society, and space." The findings indicate that the relationship between Transcendent Philosophy and architecture cannot be reduced to a direct translation of philosophical concepts into architectural forms. Rather, it emerged through the interaction of intellectual systems, socio-historical conditions, architectural traditions, and societal needs. In Safavid architecture, principles such as centrality, spatial hierarchy, geometric order, proportion, integration of part and whole, and spatial sequence can be interpreted through certain concepts of Transcendent Philosophy. Architectural transformations from the Safavid to the Qajar period demonstrate "dynamic continuity," whereby these principles were reinterpreted in response to changing political, social, urban, and cultural contexts. Thus, continuity appears primarily through the persistence and reinterpretation of semantic, spatial, and aesthetic logics.

How to cite: Mohammadi Sijani, M. H. & Rezaei, M. (2026). Analyzing the Evolution of Iranian Architecture in the Safavid Era in the Light of the Concepts of Sadra'i Philosophy. Geography and Regional Planning, 16(4), 140-170. https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.601062.4560

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

DOI: https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.601062.4560

Introduction

Architectural history is shaped not only by changes in forms and styles but also by the social, cultural, political, and intellectual contexts in which spaces emerge. Understanding this history requires examining the relationship between thought, society, and space. Although previous studies have addressed connections between Islamic philosophy and Iranian architecture, the historical reflection of Sadrian philosophy in spatial organization, across the Safavid and Qajar periods, remains insufficiently explained. The Safavid era is significant because philosophical, mystical, and intellectual currents converged within the Isfahan School, bringing earlier wisdom traditions into dialogue and shaping understandings of humanity, the world, and the sacred. Architecture and urban space can be viewed as settings where ideas acquire spatial expression and become part of lived experience. This study investigates how Sadrian concepts illuminate Safavid architectural organization and how principles continued, changed, or were reinterpreted during the Qajar period. Connecting intellectual, social, and spatial dimensions, it seeks to move beyond formal descriptions and provide a historical interpretation of Iranian architectural transformation.

Methodology

This study employs a qualitative, historical-comparative approach to examine the relationship between Sadrian philosophy and Iranian architecture. It combines discourse analysis, historical analysis, assessment of socio-cultural conditions, and examination of the spatial organization and physical characteristics of selected buildings. First, key Sadrian philosophical concepts are identified; subsequently, Safavid and Qajar contexts and architectural features are comparatively analyzed, focusing on spatial relations and hierarchy.

Results and Discussion

The findings indicate that Sadrian philosophy should not be understood as a direct source of Safavid architectural forms. Rather, its concepts provide an interpretive framework for examining correspondences between philosophical thought and spatial organization. Features such as geometric order, proportion, centrality, hierarchy, continuity between parts and whole, and gradual movement through space can be interpreted in relation to concepts including unity in multiplicity, levels of existence, and motion. These concepts help explain spatial relationships and experience without assigning a fixed form to each philosophical principle. Safavid architecture emerged through interactions among intellectual currents, religious structures, governmental policies, economic changes, urban development, institutions, and social needs. In the Qajar period, the relocation of the political center to Tehran, changing social and cultural conditions, urban requirements, and engagement with Europe transformed architectural expression. Traditional spatial patterns persisted, but their scale, functions, urban relationships, and forms of expression were reinterpreted. Consequently, the relationship between Sadrian thought and Iranian architecture is best described as dynamic continuity: not the unchanged survival of forms, but the persistence and reinterpretation of semantic, spatial, and aesthetic principles under distinct historical conditions.

Conclusion

This study examined the relationship between Sadrian philosophy and the development of Iranian architecture from the Safavid to the Qajar period, focusing on the continuity, transformation, and reinterpretation of related principles. The findings show that this relationship cannot be explained through direct, one-to-one correspondences between philosophical concepts and architectural forms. Architecture emerges through the interaction of intellectual traditions, social and cultural conditions, political structures, functional requirements, and established building practices. Accordingly, Sadrian philosophy is best understood as part of the broader intellectual and cultural context that informed the perception, meaning, and organization of space. During the Safavid period, the establishment of the state, the recognition of Shiism, the expansion of religious and scholarly institutions, and the development of the Isfahan School created conditions for interaction among

philosophical, mystical, religious, and artistic currents. Spatial characteristics such as geometric order, proportion, centrality, hierarchy, continuity between parts and whole, and gradual movement through space can be interpreted through Sadrian concepts, including unity in multiplicity, levels of existence, and motion. These concepts offer an interpretive framework for understanding spatial relationships and experience rather than fixed prescriptions for architectural form. The Qajar period demonstrates that this intellectual and architectural heritage continued under different historical circumstances. The transfer of the political center to Tehran, changing social and cultural structures, new urban requirements, and expanding contacts with Europe contributed to the transformation of architectural expression. Thus, Qajar architecture neither entirely abandoned earlier traditions nor reproduced them unchanged. The principal conclusion is that the relationship between Sadrian thought and Iranian architecture is characterized by dynamic continuity: semantic, spatial, and aesthetic principles persisted through reinterpretation in response to changing contexts. Future studies may compare Safavid and Qajar buildings through plans, spatial hierarchies, circulation, proportions, and open-enclosed spatial relationships.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای

شاپا چاپی: ۶۴۶۲- ۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲ -۲۷۸۳

Homepage: https://www.jgeoqeshm.ir/

انجمن ژئوپلیتیک ایران

واکاوی تطور معماری ایران عصر صفوی در پرتو مفاهیم فلسفه صدرایی

محمد هادی محمدی سیجانی[۱]، محمود رضایی✉[۲]

۱. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:m.mohammadisijani.arc@iauctb.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. گروه معماری، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه:mahmud.rezaei@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۸/۲۱

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۸/۲۳

کلیدواژه ها:

حکمت صدرایی

حکمت متعالیه

معماری صفوی

صیرورت

ملاصدرا

چکیده

معماری ایران در دوره صفوی، هم‌زمان با شکل‌گیری ساختار سیاسی ـ مذهبی جدید و گسترش جریان‌های فکری و فلسفی، دستخوش تحولاتی در سازمان فضایی، هندسه، سلسله‌مراتب و کیفیت‌های زیبایی‌شناختی شد. در این میان، حکمت صدرایی به‌عنوان یکی از جریان‌های مهم فکری دوره صفوی، با تأکید بر مفاهیمی همچون وجود، تشکیک، وحدت و کثرت، حرکت و مراتب هستی، زمینه‌ای نظری برای بررسی نسبت میان اندیشه و معماری فراهم می‌کند. پژوهش حاضر با هدف تبیین نسبت نظام فکری حکمت صدرایی و سازمان فضایی معماری ایران از دوره صفوی تا قاجار، به بررسی انعکاس، تداوم و تحول مؤلفه‌های مرتبط با این نظام فکری می‌پردازد. پژوهش با رویکرد کیفی و بهره‌گیری از تحلیل تاریخی، تحلیل گفتمان و تحلیل تطبیقی و بر مبنای ارتباط میان سه سطح «اندیشه، جامعه و فضا» انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد رابطه حکمت صدرایی و معماری را نمی‌توان به تأثیر مستقیم و یک‌به‌یک مفاهیم فلسفی بر فرم معماری تقلیل داد، بلکه این نسبت در تعامل میان نظام فکری، شرایط اجتماعی ـ تاریخی، سنت‌های معماری و نیازهای جامعه شکل گرفته است. در معماری صفوی، مؤلفه‌هایی همچون مرکزیت، سلسله‌مراتب، نظم هندسی، تناسب، پیوستگی جزء و کل و توالی فضایی، قابلیت تفسیر در پرتو مفاهیم حکمت صدرایی دارند. همچنین، تحول معماری از صفویه تا قاجار بیانگر «تداوم پویا» و بازتفسیر این مؤلفه‌ها در مواجهه با تحولات اجتماعی، سیاسی، شهری و فرهنگی است. بر این اساس، تداوم حکمت صدرایی بیش از فرم‌ها و نمادهای مستقیم، در استمرار و بازتفسیر منطق‌های معنایی، فضایی و زیبایی‌شناختی آن در بسترهای تاریخی متفاوت آشکار می‌شود.

استناد: محمدی سیجانی، محمد هادی و رضایی، محمود. (۱۴۰۵). واکاوی تطور معماری ایران عصر صفوی در پرتو مفاهیم فلسفه صدرایی. جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای، ۱۶(۴)، ۱۷۰-۱۴۰ DOI:10.22034/jgeoq.2026.601062.4560

ناشر: موسسه آموزش عالی قشم

© نویسندگان.

۱.مقدمه

تاریخ معماری ایران از مهم‌ترین حوزه‌های مطالعات معماری و فرهنگی است؛ زیرا معماری هر دوره در تعامل با شرایط اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و نظام‌های فکری شکل گرفته و دگرگون شده است. ازاین‌رو، شناخت تحولات معماری ایران صرفاً با بررسی ویژگی‌های کالبدی و سبک‌شناختی بناها کامل نمی‌شود و توجه به بسترهای فکری و جهان‌بینی‌های حاکم بر هر دوره، امکان فهم عمیق‌تر لایه‌های معنایی، فضـــایی و اجتماعی معماری را فراهم می‌کند. با وجود این، بخش قابل توجهی از مطالعات تاریخ معماری ایران بیشـتر بر ویژگی‌های کالبدی، عناصـر معماری، الگوهای فضـایی و روندهای تاریخی متمرکز بوده و نسـبت میان نظام‌های فکری و فلسفی با سازمان فضایی معماری کمتر به‌صورت تاریخی و تبیینی بررسی شده است. از این منظر، پیوند میان اندیشـه، جامعه و فضـا می‌تواند زمینه‌ای برای عبور از توصـیف صـرف کالبدی و تبیین چگونگی شـکل‌گیری و تحول معماری در بستر تاریخی فراهم سازد.

در میان مطالعات مرتبط با نسـبت فلسـفه و معماری، کتاب «فلسـفه معماری» اثر مطهره فعالی، با پرداختن به رابطه فلسـفه و معماری و طرح مباحث مرتبط با حکمت صدرایی، زمینه توجه به مبانی فلسفی و حکمی در تحلیل معماری را فراهم کرده است. با این حال، چگونگی انعکاس مؤلفه‌های حکمت صـدرایی در معماری ایران در بسـتر تحولات تاریخی و همچنین تداوم، تحول و بازتفسیر این مؤلفه‌ها در گذار از دوره صفوی به قاجار، همچنان نیازمند بررسی و تبیین دقیق‌تر است.

شکل‌گیری معماری صفوی را نمی‌توان حاصل تحولات کالبدی یا سیاست‌های فرهنگی حکومت دانست. این فرایند در بستری از هم‌نشینی و تعامل جریان‌های متکثر فکری، فلسفی و عرفانی عصر صفوی صورت گرفت. مکتب اصفهان در چنین بستری، امکان بازخوانی و پیوند میان سنت‌های حکمی پیشین، از حکمت خسروانی و مشائی تا حکمت اشراقی و عرفانی، و صورت‌بندی تازه‌ای از نسبت انسان، جهان و امر قدسی را فراهم ساخت. از این منظر، معماری و شهر صفوی را می‌توان عرصه‌ای دانست که در آن لایه‌های مختلف معرفت، از صورت‌های نظری به سازمان فضایی و تجربه زیسته انتقال می‌یابند. چنین برداشتی با تلقی از مکان به‌مثابه پدیده‌ای فقط کالبدی متفاوت اسـت. مکان تاریخی در نتیجه انباشـت و تعامل لایه‌های معنایی، اجتماعی و ادراکی شکل می‌گیرد و واجد نوعی هویت تأویلی می‌شود (حسینی و همکاران، ۱۴۰۳الف و ب؛ رضایی، ۱۳۹۲). با این حال، بررسی این رابطه نمی‌تواند به دوره صـــفوی محدود شـــود؛ زیرا تغییر شـــرایط تاریخی و اجتماعی در دوره‌های بعد، زمینه تداوم، دگرگونی یا بازتفسیر مؤلفه‌های فکری و فضایی پیشین را فراهم کرده است. دوره قاجار از این منظر اهمیت ویژه‌ای دارد؛ چراکه معماری این دوره ضمن تداوم بخشی از میراث معماری پیشین، تحت تأثیر تحولات اجتماعی و فرهنگی و ارتباطات گسترده‌تر با جهان خارج قرار گرفت.

بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر، تبیین نسبت میان حکمت صدرایی و معماری ایران، نحوه انعکاس مؤلفه‌های حکمی در سازمان فضایی و میزان تداوم، تحول و بازتفسیر آن‌ها در گذار از دوره صفوی به قاجار است. سؤال اصلی پژوهش عبارت است از: «حکمت صدرایی چگونه در شکل‌گیری و سازمان‌یابی فضای معماری ایران در دوره صفوی انعکاس یافته است و مؤلفه‌های مرتبط با آن در مواجهه با تحولات اجتماعی و فکری، چگونه در معماری دوره قاجار تداوم، تحول یا بازتفسیر یافته‌اند؟» پاسخ به این سـؤال مسـتلزم بررسـی هم‌زمان مؤلفه‌های بنیادین حکمت صـدرایی، زمینه‌های فکری و اجتماعی دو دوره و ویژگی‌های سازمان فضایی معماری است.

پژوهش حاضر با رویکردی کیفی و تاریخی ـــ تطبیقی و با بهره‌گیری از تحلیل گفتمان، تحلیل تاریخی، بررسی شرایط اجتماعی ـ فرهنگی و تحلیل سازمان فضایی و ویژگی‌های کالبدی بناهای منتخب انجام شده است. در این فرایند، ابتدا مؤلفه‌های بنیادین

حکمت صدرایی و دلالت‌های قابل بررسی آن‌ها در حوزه معماری شناسایی می‌شوند؛ سپس زمینه‌های فکری، اجتماعی و فرهنگی و ویژگی‌های سازمان فضایی معماری دوره‌های صفوی و قاجار، با تأکید بر روابط فضایی، سلسله‌مراتب، هندسه، فرم، عملکرد و کیفیت‌های فضایی، بررسی و در نهایت یافته‌ها به‌صورت تطبیقی تحلیل می‌شوند.

هدف اصلی پژوهش، «تبیین نسبت میان نظام فکری و مبانی حکمت صدرایی با تحولات معماری ایران در دوره صفوی و بررسی تداوم، تحول و بازتفسیر مؤلفه‌های مرتبط با آن در دوره قاجار، با تأکید بر چگونگی انعکاس این مؤلفه‌ها در شکل‌گیری و سازماندهی فضاهای معماری است». بر این اساس، پژوهش می‌کوشد با قرار دادن «اندیشه، جامعه و فضا» در یک چارچوب تحلیلی مشترک، نسبت میان نظام فکری صدرایی، زمینه‌های اجتماعی ــ تاریخی و دگرگونی‌های فضایی معماری را تبیین کرده و خوانشی فراتر از تغییرات صرفاً کالبدی و سبکی از تحولات معماری ایران ارائه دهد.

۳.پیشینه تحقیق

پژوهش‌های انجام‌شده درباره نسبت میان اندیشه، حکمت و معماری ایران، طیف متنوعی از مطالعات نظری، تاریخی و تفسیری را دربرمی‌گیرد. مرور این مطالعات نشان می‌دهد که اگرچه ارتباط میان حکمت اسلامی و معماری ایرانی در آثار متعددی مورد توجه قرار گرفته است، اما چگونگی ارتباط نظام فکری حکمت صدرایی با سازمان فضایی معماری ایران و تداوم یا تحول آن از دوره صفوی تا قاجار همچنان به بررسی منسجم و تبیین دقیق‌تری نیاز دارد. بر این اساس، مهم‌ترین پژوهش‌های مرتبط با موضوع حاضر در ادامه بررسی می‌شوند.

جدول ۱. پیشینه پژوهش

ردیف	نویسنده/نویسندگان	سال	عنوان پژوهش	محور اصلی پژوهش	ارتباط
۱	شجاری و طباطبایی لطفی	۱۳۹۵	خلاقیت در معماری با الهام از حکمت متعالیه	بررسی ارتباط مفاهیم حکمت متعالیه با خلاقیت و آفرینش معماری	۵/۴
۲	فرشیدنیک و همکاران	۱۳۹۷	بررسی تجلی حکمت صدرایی در معماری اصفهان عصر صفوی؛ پل خواجو، ترجمان اسفار اربعه ملاصدرا	بررسی بازتاب مفاهیم صدرایی در معماری پل خواجو	۵/۵
۳	شریف‌خواجه‌پاشا و همکاران	۱۳۹۷	تجلی تفکرات اشراقی سهروردی و حکمت مثالی صدرایی در معماری مساجد دوره صفوی	بررسی بازتاب مفاهیم اشراقی و صدرایی در مساجد صفوی	۵/۵
۴	اژدری	۱۴۰۱	فلسفه معماری ایران؛ اوج خلاقیت در زمان، فضا، مکان و فرم	بررسی نقش اندیشه فلسفی در شکل‌گیری فضا، مکان و فرم معماری ایران	۵/۴
۵	متولی حقیقی و همکاران	۱۴۰۲	تعالی در معماری ایرانی با تأملی در حکمت متعالیه	تبیین ارتباط حکمت متعالیه با ارزش‌های معنوی و مفهوم تعالی در معماری ایرانی	۵/۴
۶	مهرافزا، رضایی و کمالی زاده	۱۴۰۲	تبیین محاکات متأثر از آرای صدرا ملاصدرا در آفرینش فضاهای شهری و معماری	بررسی ارتباط اندیشه ملاصدرا با آفرینش فضای معماری و شهری	۵/۴

۷	ایزدپور و همکاران	۱۴۰۳	فرآیند طراحی معماری بر مبنای حکمت متعالیه؛ بررسی تأثیر قاعده بسیط‌الحقیقه بر فرآیند طراحی معماری	بررسی تأثیر قاعده بسیط‌الحقیقه بر فرآیند طراحی معماری	۵/۴
۸	حسینی و همکاران		مولفه های ادراک معنائی مکان: خوانشی پدیدار شناسانه از مراکز نمادین تاریخی شهر اصفهان	ادراک معنایی مکان، پیوند فضا، حرکت، تجربه و معنا	۵/۳
۹	Seyyed Hossein Nasr	1987	Islamic Art and Spirituality	بررسی پیوند هنر اسلامی، معنویت و مبانی متافیزیکی	۵/۳
۱۰	Sajjad H. Rizvi	2002	Mulla Sadra and Metaphysics: Modulation of Being	بررسی زمینه تاریخی و فکری شکل‌گیری حکمت متعالیه در ایران صفوی	۵/۴
۱۱	Seyed G. Safavi	2012	Mulla Sadra’s Life and Philosophy	بررسی ریشه‌ها و مبانی شکل‌گیری نظام فکری صدرایی	۵/۴
۱۲	Zeinab Soleimani Sheijani et al.	2017	A Review on the Concepts of Traditional Architecture by Mulla Sadra’s Al-Hikmat Al-Mota’alie	بررسی ارتباط حکمت متعالیه با مفاهیم معماری سنتی	۵/۴
۱۳	Seyed Mohammad Izadpour et al.	2024	Architectural Design Process Based on Transcendent Wisdom: Investigating the Effect of Mulla Sadra’s Basit al-Haqiqa Rule on Architectural Design Process	بررسی کاربرد مبانی حکمت متعالیه در فرآیند طراحی معماری	۵/۴
۱٤	Mohammad Moossavi	2025	From Form to Meaning: Recovering Philosophical Thought in Islamic Art through Perspectives of Identity, Silence, and Light	بررسی ارتباط مفاهیم فلسفی با فرم، نور و معنای هنر و معماری اسلامی	۵/۳

بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که رابطه میان حکمت و معماری در سه سطح عمده مورد توجه قرار گرفته است: نخست، مطالعاتی که به تبیین مبانی نظری و متافیزیکی حکمت اسلامی و نسبت آن با هنر و معماری پرداخته‌اند؛ دوم، پژوهش‌هایی که مفاهیم مشخص حکمت متعالیه، از جمله نفس، خیال، مراتب وجود، حرکت، بسیط‌الحقیقه و عالم مثال را با فرآیند آفرینش، ادراک یا معنای معماری مرتبط کرده‌اند؛ و سوم، مطالعاتی که به‌طور مشخص نمونه‌هایی از معماری صفوی را از منظر حکمت اشراقی یا صدرایی مورد تحلیل قرار داده‌اند.

با وجود این، مرور منابع نشان می‌دهد که بیشتر مطالعات موجود یا در سطح مبانی نظری باقی مانده‌اند، یا بر فرآیند طراحی و آفرینش معماری تمرکز داشته‌اند، و یا به نمونه‌های منفرد و عمدتاً معماری دوره صفوی محدود شده‌اند. در مقابل، بررسی منسجم

رابطه میان مؤلفه‌های بنیادین حکمت صدرایی و سازمان فضایی معماری ایران در یک توالی تاریخی از دوره صفوی تا قاجار، کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

ازاین‌رو، خلأ اصلی موجود در پیشینه پژوهش را می‌توان در فقدان یک مطالعه تاریخی ـ تحلیلی دانست که از یک سو مؤلفه‌های بنیادین حکمت صدرایی را به‌صورت منسجم شناسایی و تبیین کند و از سوی دیگر، مؤلفه‌های سازمان فضایی معماری ایران در دوره‌های صفوی و قاجار را در نسبت با این مبانی مورد بررسی قرار دهد. به بیان دیگر، مسئله پژوهش حاضر صرفاً اثبات وجود رابطه میان فلسفه و معماری نیست؛ بلکه پرسش اصلی آن، چگونگی شکل‌گیری، بازتاب، تداوم و تحول این رابطه در بستر تاریخی معماری ایران است.

بر همین اساس، پژوهش حاضر با قرار دادن دو حوزه «مؤلفه‌های بنیادین حکمت صدرایی» و «مؤلفه‌های سازمان فضایی معماری ایران» در یک چارچوب تحلیلی مشترک، می‌کوشد چگونگی انعکاس این نظام فکری در معماری دوره صفوی و نحوه تداوم، تغییر یا بازتفسیر آن در دوره قاجار را تبیین کند. وجه تمایز پژوهش حاضر در همین پیوند میان اندیشه، تاریخ و سازمان فضایی و در بررسی این پیوند در یک توالی تاریخی مشخص از صفویه تا قاجار است.

٤.روش پژوهش

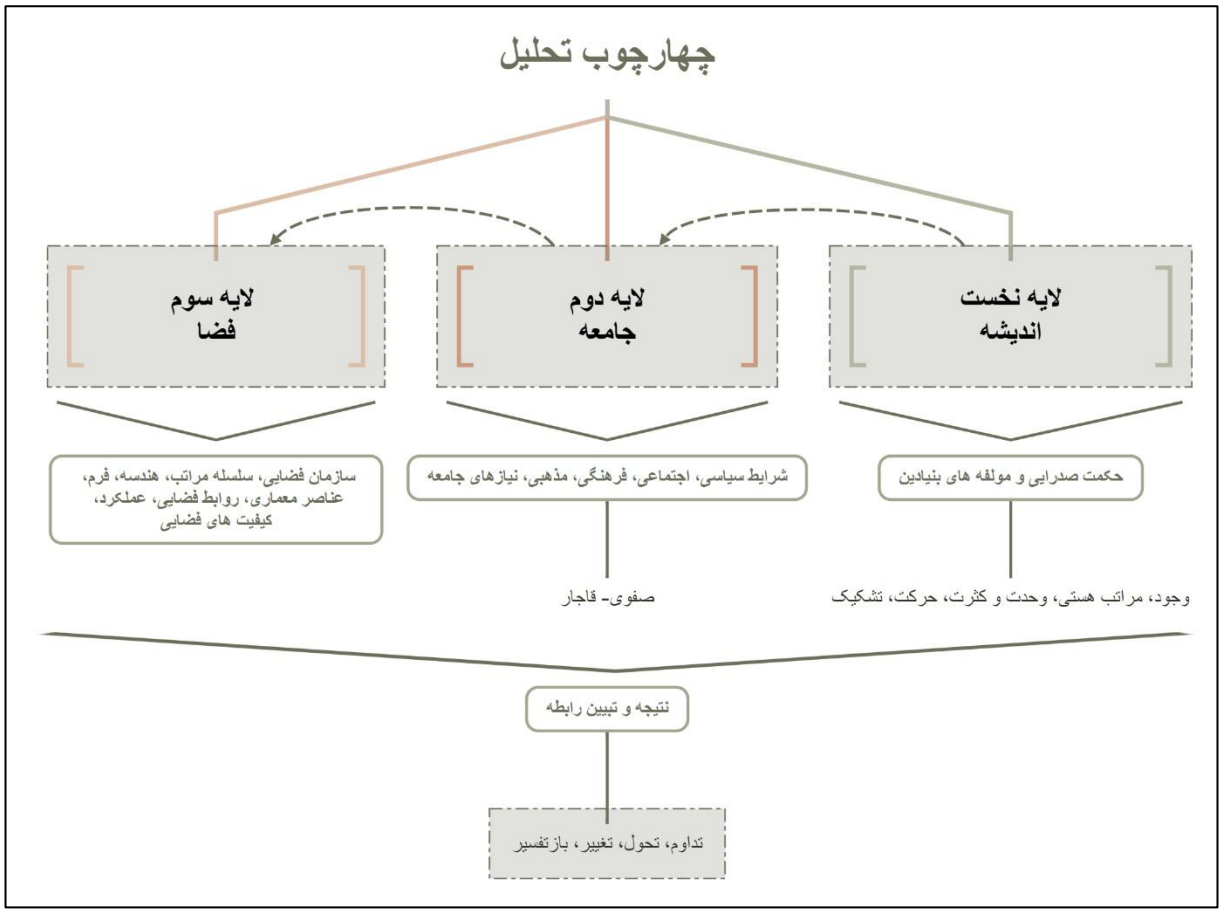
پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل تاریخی، تحلیل گفتمان و تحلیل تطبیقی انجام می‌شود و فرایند تحلیل آن بر پایه ارتباط میان سه سطح «اندیشه، جامعه و فضا» شکل می‌گیرد. در مرحله نخست، با بررسی منابع اصلی حکمت صدرایی و متون مرتبط، مؤلفه‌های بنیادین این نظام فکری، از جمله وجود، مراتب هستی، وحدت و کثرت، حرکت و تشکیک، شناسایی و دسته‌بندی می‌شوند و دلالت‌های قابل بررسی آن‌ها در حوزه معماری مورد توجه قرار می‌گیرد.

در مرحله دوم، با بهره‌گیری از تحلیل تاریخی و اجتماعی – فرهنگی، اسناد تاریخی و مطالعات مرتبط با معماری دوره‌های صفوی و قاجار بررسی می‌شوند تا شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و فکری و همچنین نیازهای جامعه در هر دوره شناسایی شود و زمینه شکل‌گیری و تحول معماری در بستر تاریخی آن تبیین گردد. در این بخش، دوره صفوی به‌عنوان بستر اصلی شکل‌گیری و گسترش حکمت صدرایی و دوره قاجار به‌عنوان دوره تداوم، تحول و بازتفسیر مؤلفه‌های فکری و معماری مورد توجه قرار می‌گیرد.

در مرحله بعد، سازمان فضایی و ویژگی‌های کالبدی بناهای منتخب در ابعاد مختلف، از جمله ساختار فضایی، نحوه استقرار و ارتباط فضاها، سلسله‌مراتب، هندسه، فرم، عناصر معماری، روابط عملکردی و کیفیت‌های فضایی، مورد تحلیل قرار می‌گیرد. سپس یافته‌های حاصل از تحلیل معماری با مؤلفه‌های حکمت صدرایی و زمینه‌های اجتماعی ـــ تاریخی هر دوره تطبیق داده می‌شوند تا چگونگی انعکاس مؤلفه‌های فکری در سازمان‌یابی فضا و همچنین نقش شرایط اجتماعی و فرهنگی در شکل‌گیری و تحول این ویژگی‌ها مشخص شود.

در مرحله پایانی، یافته‌های دو دوره با استفاده از تحلیل تطبیقی در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند تا میزان تداوم، تحول، تغییر و بازتفسیر مؤلفه‌های حکمی در سازمان فضایی معماری مشخص شود. در این مرحله، «تحلیل ارتباطی» به‌عنوان مرحله نهایی تبیین، برای بررسی رابطه میان سه سطح اندیشه، جامعه و فضا به کار گرفته می‌شود تا نسبت میان نظام فکری صدرایی، زمینه‌های اجتماعی ـ تاریخی و دگرگونی‌های معماری در دوره‌های صفوی و قاجار تبیین شود.

نمودار ۱. چهارچوب تحلیل

۵. مبانی نظری (نسبت میان حکمت صدرایی، زمینه اجتماعی و معماری)

تبیین نسبت میان حکمت صدرایی و معماری ایران، مستلزم توجه هم‌زمان به مبانی فکری، زمینه اجتماعی ـــ تاریخی و نحوه انعکاس این مؤلفه‌ها در سازمان فضایی معماری است. بر این اساس، معماری در پژوهش حاضر صرفاً محصولی کالبدی و سبک‌شناختی نیست، بلکه پدیده‌ای تاریخی و فرهنگی است که در تعامل میان نظام‌های فکری، شرایط اجتماعی، ارزش‌های فرهنگی و نیازهای مادی و معنایی جامعه شکل می‌گیرد. از این منظر، ابتدا رابطه میان فلسفه و زمینه اجتماعی و جایگاه جهان‌بینی در شکل‌گیری معماری بررسی می‌شود؛ سپس مبانی حکمت صدرایی و نسبت آن با هنر، زیبایی، خیال و آفرینش هنری تبیین شده و در نهایت، تداوم و تحول آن از دوره صفوی تا قاجار مورد توجه قرار می‌گیرد تا مبنای نظری لازم برای تحلیل رابطه «اندیشه، جامعه و فضا» فراهم شود.

۵-۱. فلسفه، زمینه اجتماعی و شکل‌گیری اندیشه معماری

نظام‌های فکری در خلأ تاریخی و اجتماعی شکل نمی‌گیرند، بلکه در تعامل با مسائل، نیازها، تحولات و ساختارهای فرهنگی هر دوره صورت‌بندی می‌شوند. شرایط اجتماعی و تاریخی از یک سو در شکل‌گیری پرسش‌های فلسفی و جهت‌گیری اندیشه‌ها نقش دارد و نظام‌های فکری از سوی دیگر می‌توانند بر نگرش‌های فرهنگی، اجتماعی و هنری اثر بگذارند. ازاین‌رو، مطالعه یک نظام فلسفی بدون توجه به زمینه تاریخی و اجتماعی آن، فهم نسبت میان اندیشه و صورت‌های فرهنگی حاصل از آن را محدود می‌کند. در مطالعات معاصر حکمت صدرایی نیز توجه به زمینه تاریخی و فرهنگی در فهم و بازخوانی این سنت اهمیت یافته

است (Mosleh, 2024, pp. 26–44). بر این اساس، حکمت صدرایی در پژوهش حاضر به‌عنوان بخشی از فضای فکری و فرهنگی ایران دوره صفوی مورد توجه قرار می‌گیرد.

این رویکرد در مطالعه معماری ایران اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا معماری را نمی‌توان صرفاً بر اساس ویژگی‌های ظاهری، سبک‌شناختی و کالبدی تبیین کرد. معماری حاصل برهم‌کنش عوامل مادی و غیرمادی است و ویژگی‌های فضایی آن در ارتباط با شرایط فرهنگی، اجتماعی، مذهبی و فکری جامعه شکل می‌گیرد. بنابراین، مطالعه آن نیازمند توجه هم‌زمان به صورت، معنا و زمینه‌ای است که تولید و دریافت اثر معماری را امکان‌پذیر می‌کند. این برداشت با مطالعاتی که معماری اسلامی را در ارتباط با تجربه معنوی و مجموعه‌ای از عوامل کالبدی، حسی، اجتماعی و عملکردی بررسی کرده‌اند، هم‌خوانی دارد (Sadeghi Habibabad & Salimei, 2024, pp. 104–127). از این منظر، فرم معماری در پژوهش حاضر در پیوند با زمینه گسترده‌تر تاریخی و فرهنگی آن مطالعه می‌شود.

شناسایی نگرش‌های فلسفی و نظام‌های فکری هر دوره نیز می‌تواند به فهم چگونگی شکل‌گیری فضا، سازمان‌یابی معماری و رابطه میان کالبد و معنا کمک کند. این مسئله در معماری اسلامی اهمیت بیشتری دارد؛ زیرا معنویت فضا را نمی‌توان به یک عنصر منفرد یا صرفاً تزئینات وابسته دانست و کیفیت فضایی در نتیجه تعامل میان عناصر معماری، تجربه حسی و زمینه فرهنگی شکل می‌گیرد (Sadeghi Habibabad & Salimei, 2024, pp. 104–127). بنابراین، معماری صفوی و قاجار باید در ارتباط با نظام فکری و شرایط اجتماعی هر دوره خوانده شود، نه صرفاً بر اساس طبقه‌بندی سبک‌ها و عناصر معماری.

در تاریخ فلسفه، میزان اثرگذاری فیلسوفان بر جامعه، سیاست و هنر یکسان نبوده است. در ایران پس از اسلام نیز فارابی، ابن‌سینا و ملاصدرا از مهم‌ترین اندیشه‌ورزان فلسفی به شمار می‌آیند، اما نسبت هر یک با بستر اجتماعی و تاریخی و نحوه انتقال اندیشه آنان متفاوت بوده است. ازاین‌رو، صرف حضور یک فیلسوف در یک دوره تاریخی برای اثبات تأثیر مستقیم اندیشه او بر هنر یا معماری کافی نیست و باید مسیر انتقال اندیشه و زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی آن نیز بررسی شود. فارابی بخش مهمی از حیات فکری خود را در مراکز علمی و فرهنگی جهان اسلام، از جمله بغداد و شام، گذراند و ابن‌سینا نیز افزون بر فلسفه، در حوزه‌های پزشکی و سیاست حضور داشت. بااین‌حال، نسبت مستقیم میان نظام‌های فلسفی آنان و تحولات معماری ایران را نمی‌توان صرفاً بر اساس هم‌زمانی تاریخی اثبات کرد. در مقابل، ملاصدرا در دوره صفوی می‌زیست؛ دوره‌ای که تثبیت ساختار سیاسی، رسمی شدن تشیع، توسعه نهادهای علمی و دینی و شکل‌گیری مکتب فلسفی اصفهان، زمینه ویژه‌ای برای بررسی ارتباط میان نظام فکری، جامعه و معماری فراهم کرده بود.

در این چارچوب، مقصود از رابطه فلسفه و معماری، اثبات رابطه‌ای خطی و مستقیم میان یک مفهوم فلسفی و یک ویژگی کالبدی نیست؛ بلکه مسئله اصلی، شناسایی سازوکارهایی است که از طریق آن‌ها یک نظام فکری می‌تواند در بستر فرهنگی و اجتماعی به نگرش‌های معنایی و سپس به شیوه‌های خاص سازمان‌دهی فضا تبدیل شود. از این منظر، معماری نه ترجمه مستقیم فلسفه، بلکه یکی از عرصه‌های بازتاب، تفسیر و بازتفسیر جهان‌بینی تلقی می‌شود. چنین رویکردی از نسبت دادن شتاب‌زده ویژگی‌های معماری به مفاهیم فلسفی جلوگیری کرده و امکان آزمون رابطه میان اندیشه و فضا را بر اساس شواهد تاریخی و کالبدی فراهم می‌سازد.

۲-۵. حکمت صدرایی و مبانی فلسفی آن

حکمت متعالیه در بستر فضای فکری و فلسفی دوره صفوی شکل گرفت و ملاصدرا با بهره‌گیری از میراث فلسفه مشاء، حکمت اشراق، عرفان اسلامی و آموزه‌های دینی، نظامی فلسفی را بنیان نهاد که بعدها به یکی از مهم‌ترین مکاتب فلسفی تاریخ اندیشه اسلامی تبدیل شد. او با بازخوانی و بازسازی مباحث مطرح‌شده در مکتب اصفهان، تلاش کرد میان استدلال عقلی، شهود عرفانی

و آموزه‌های دینی پیوند برقرار کند. ازاین‌رو، حکمت صدرایی را نمی‌توان صرفاً ادامه یکی از مکاتب پیشین دانست، بلکه باید آن را تلاشی برای بازسازی دستگاه فلسفه اسلامی بر پایه تعامل عقل، شهود و وحی تلقی کرد. در چارچوب حکمت صدرایی، هستی امری ایستا و از پیش‌تمام‌شده نیست، بلکه در حرکت و صیرورت دائمی قرار دارد. اگر این اصل از سطح هستی‌شناسی به حوزه معماری و شهر انتقال یابد، فضا نیز نه به‌عنوان ظرفی منفعل برای استقرار فعالیت‌ها، بلکه به‌مثابه پدیده‌ای در حال شدن قابل فهم خواهد بود. بر این اساس، شکل‌گیری فضای معماری و شهری را می‌توان حاصل برهم‌کنش و تداوم لایه‌هایی دانست که در فرایند زمان، معنا، عملکرد و تجربه انسانی یکدیگر را دگرگون می‌کنند. پژوهش‌های پیشین نیز با تکیه بر مفهوم حرکت جوهری، امکان تبیین پیدایش و آفرینش فضاهای شهری ایرانی، به‌ویژه بازار ایرانی، را از منظر فلسفه ملاصدرا نشان داده‌اند (مهرافزا و همکاران 1402الف). از این منظر، «شدن» تنها ویژگی زمان‌مند فضا نیست. بلکه می‌تواند منطق سازمان‌یابی و تحول آن باشد.

حکمت صدرایی از این حیث، صرفاً مجموعه‌ای از گزاره‌های فلسفی درباره وجود و ماهیت نیست، بلکه نظامی معرفتی و هستی‌شناختی است که در آن فلسفه با شیوه‌ای از زیست و سیر معرفتی انسان پیوند می‌یابد. پژوهش‌های معاصر نیز بر اهمیت عقل، شهود، وحی و شرایط تاریخی در فهم و بازخوانی این سنت تأکید کرده‌اند (Mosleh, 2024, pp. 26–44). از این منظر، مبانی حکمت صدرایی در پژوهش حاضر نه صرفاً برای معرفی یک مکتب فلسفی، بلکه به‌عنوان مجموعه‌ای از مفاهیم نظری برای تحلیل رابطه انسان، معنا و فضا مورد استفاده قرار می‌گیرند.

یکی از ویژگی‌های مهم حکمت صدرایی، پیوند میان فلسفه، عرفان و تعالیم دینی است. ملاصدرا با بهره‌گیری از اندیشه‌هایی همچون ابن‌عربی و سهروردی و ترکیب آن‌ها با میراث فلسفه مشاء و آموزه‌های اسلامی، رویکردی جدید در فلسفه اسلامی شکل داد. توجه به تعالیم قرآن و روایات و تلاش برای ارائه تفسیری عقلانی از آن‌ها نیز از ویژگی‌های این نظام فکری است؛ به‌گونه‌ای که فلسفه و تعالیم دینی در تقابل با یکدیگر قرار نمی‌گیرند، بلکه در فرایندی تلفیقی و استدلالی به فهم حقیقت کمک می‌کنند (کرباسی‌زاده، ۱۳۹۱، ج. ۱، صص. ۳۶۷–۳۶۹). ازاین‌رو، نظام صدرایی باید در شبکه‌ای از دانش فلسفی، عرفانی و دینی مطالعه شود که در دوره صفوی در کنار دیگر نهادهای فرهنگی و علمی حضور داشت.

از منظر مفهومی، اصالت وجود، تشکیک وجود، وحدت وجود، حرکت جوهری و وحدت در عین کثرت، از مهم‌ترین مفاهیم حکمت صدرایی‌اند که می‌توانند دستگاه مفهومی مناسبی برای مطالعه نسبت میان اندیشه و سازمان فضایی معماری فراهم کنند. این مفاهیم بر وجوهی از رابطه میان مراتب، اجزا و کل، تغییر و پویایی و پیوستگی هستی دلالت دارند؛ بااین‌حال، نمی‌توان آن‌ها را بدون واسطه معادل ویژگی‌های معماری دانست. نحوه انعکاس یا بازتفسیر این مفاهیم باید از طریق تحلیل تاریخی، اجتماعی و تطبیقی بررسی شود. ازاین‌رو، مفاهیم فلسفی در این پژوهش ابتدا به‌عنوان مقوله‌های تحلیلی تعریف و سپس در مواجهه با شواهد معماری ارزیابی می‌شوند.

اصل اصالت وجود جایگاه بنیادینی در دستگاه فلسفی ملاصدرا دارد و وجود را نسبت به ماهیت در مرتبه‌ای بنیادی‌تر قرار می‌دهد. اصل تشکیک وجود نیز بر مراتب و درجات وجود دلالت دارد و کثرت موجودات را در نسبت با وحدت حقیقت وجود تبیین می‌کند. در کنار این مباحث، حرکت جوهری از مهم‌ترین مباحث فلسفه صدرایی است که بر اساس آن عالم مادی در ذات خود واجد حرکت و تحول است. پژوهش‌های معاصر نیز حرکت جوهری ملاصدرا را در ارتباط با تحول و کمال وجودی بررسی کرده‌اند (Al Walid, 2024, pp. 407–426). از منظر پژوهش حاضر، اهمیت این مفاهیم در امکان بررسی رابطه میان مراتب، پیوستگی، تغییر و سازمان‌یافتگی در فضای معماری است.

از این منظر، مفهوم حرکت جوهری و صیرورت می‌تواند به‌عنوان حلقه‌ای مفهومی میان مبانی هستی‌شناختی حکمت صدرایی و مطالعه فضای معماری مورد توجه قرار گیرد. در حکمت صدرایی، وجود در مراتب مختلف تحقق می‌یابد و حرکت جوهری بیانگر پویایی و شدن موجودات در مسیر تحقق است. هنگامی که این مفهوم در سطح تفسیری به معماری وارد می‌شود، فضا نیز می‌تواند به‌مثابه فرایندی در حال تحقق، تغییر و ادراک مطالعه شود. فرایندی که در آن اندیشه، زمینه اجتماعی، سازمان فضایی و تجربه انسانی در ارتباط متقابل قرار می‌گیرند. از این منظر، «صیرورت» در پژوهش حاضر به‌عنوان مفهومی واسط میان سه ساحت اندیشه، جامعه و فضا به کار گرفته می‌شود و امکان تحلیل پویایی رابطه میان این سه ساحت را فراهم می‌آورد. این برداشت با مطالعاتی که مفاهیمی همچون حرکت جوهری، تشکیک، وحدت و محاکات را در تحلیل فضاهای شهری ایرانی به کار گرفته‌اند نیز همخوانی دارد (مهرافزا و همکاران ۱۴۰۲ الف و ب). بر همین اساس، مفهوم وحدت در عین کثرت می‌تواند در تحلیل رابطه میان اجزای متنوع و کلیت منسجم یک مجموعه معماری مورد توجه قرار گیرد و حرکت جوهری زمینه نظری بررسی توالی، تغییر و تجربه تدریجی فضا را فراهم آورد. بااین‌حال، این تطبیق‌ها تا زمانی که شواهد تاریخی و معماری آن‌ها را تقویت نکنند، در سطح فرضیه تحلیلی باقی می‌مانند. توجه به زمان نیز از این منظر اهمیت دارد؛ در فلسفه غرب، برگسون به‌صورت ویژه به مسئله زمان پرداخته است (برگسون، ۱۳۶۸، صص. ۹۵–۱۰۱)، در حالی که در حکمت صدرایی زمان در ارتباط با عالم مادی و حرکت بررسی می‌شود. طرح این موضوع به معنای یکسان دانستن دیدگاه برگسون و ملاصدرا نیست، بلکه اهمیت مفهوم زمان و تحول را در مطالعه تجربه و سازمان فضایی نشان می‌دهد.

در حکمت صدرایی، معرفت نیز از ادراک صرفاً ذهنی فراتر می‌رود و با نحوه وجود انسان پیوند پیدا می‌کند. این ویژگی امکان توجه به رابطه میان ادراک، معنا و تجربه را در مطالعه معماری فراهم می‌آورد؛ زیرا تجربه معماری نیز تنها به دریافت بصری فرم محدود نیست و از طریق حرکت، حضور، ادراک حسی و تجربه فضایی شکل می‌گیرد. همچنین، اگرچه هرمنوتیک به‌عنوان جریان فلسفی مدرن در دوره جدید صورت‌بندی شد، توجه به لایه‌های معنایی و وجودی اثر می‌تواند در مطالعات معماری اهمیت داشته باشد. نسبت میان وجود، فهم و تفسیر در جریان‌های مختلف فلسفی به شیوه‌های متفاوتی صورت‌بندی شده است (کاپلستون، ۱۳۶۷، ج. ۷، ص. ۳۳۷). بنابراین، توجه به رابطه میان ظاهر، معنا و زمینه وجودی اثر در خوانش معماری قابل استفاده است، بدون آنکه مفاهیم هرمنوتیک جدید با دستگاه فلسفی ملاصدرا یکسان فرض شوند. در بستر تحولات فکری و فرهنگی عصر صفوی، اصفهان به یکی از مهم‌ترین کانون‌های تولید و بازخوانی اندیشه در جهان ایرانی ـــ اسلامی تبدیل شد. شکل‌گیری مکتب اصفهان را می‌توان حاصل حضور و تعامل جریان‌های متنوع حکمی، فلسفی و عرفانی دانست که ریشه در سنت‌های پیشین، از حکمت ایران باستان و فلسفه مشاء تا حکمت اشراق و عرفان اسلامی داشتند و در فضای فکری دوره صفوی صورت‌های تازه‌ای یافتند. در این میان، اندیشه‌های شخصیت‌هایی چون شیخ بهایی، میرداماد، میرفندرسکی و ملاصدرا، هر یک با رویکردی متمایز، در غنای فضای فکری این دوره نقش داشتند و زمینه را برای صورت‌بندی و بالندگی حکمت متعالیه فراهم کردند. اهمیت مکتب اصفهان در این فرایند را می‌توان در احیای سنت خردورزی، بازخوانی میراث فلسفی پیشین و فراهم‌شدن امکان گفت‌وگو میان سنت‌های مختلف معرفتی جست‌وجو کرد. این هم‌نشینی فکری، زمینه‌ای فراهم آورد که مفاهیم هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی از حوزه اندیشه فراتر رفته و در عرصه‌های هنر، معماری و سازمان فضایی نیز قابلیت بازتفسیر پیدا کنند.

۳-۵. حکمت صدرایی، هنر، زیبایی و آفرینش هنری

برای بررسی نسبت حکمت صدرایی با معماری، توجه به دیدگاه ملاصدرا درباره هنر، زیبایی و آفرینش هنری اهمیت دارد؛ زیرا معماری در سنت اسلامی صرفاً تولید کالبدی عملکردی نیست و می‌تواند حامل ارزش‌های معنایی، نمادین و معنوی باشد. در این

چارچوب، رابطه هنر و فلسفه را باید در سطحی فراتر از شباهت‌های صوری جست‌وجو کرد و به نحوه تبدیل مفاهیم و ادراکات نظری به صورت‌های محسوس توجه داشت. پژوهش آمنی و آخوندی درباره مفهوم حقیقت در هنر بر اساس آرای ملاصدرا نیز نشان می‌دهد که آفرینش هنری صرفاً محصول احساس و ذوق فردی نیست و می‌تواند با ادراک حقیقت و ظهور آن در اثر هنری ارتباط داشته باشد.(Amini & Akhoondi, 2023, pp. 157–158)

در سنت فلسفه اسلامی، زیبایی غالباً با معنا و کمال پیوند می‌یابد. در اندیشه فارابی نیز زیبایی با مفهوم کمال ارتباط دارد. از این منظر، تحقق معماری واجد مراتبی است که از ساحت تصور و تصمیم نظری آغاز می‌شود و در فرایند سازمان‌یابی و ساخت، به صورت کالبدی و فضایی تحقق می‌یابد. پژوهش‌های انجام‌شده درباره نسبت اندیشه فارابی و فرایند آفرینش معماری نیز با تفکیک میان ساحت نظری و عملی آفرینش، بر وجود لایه‌های متفاوت در مسیر تحقق اثر تأکید کرده‌اند (هاتفی‌شجاع و همکاران، ۱۴۰۴). این دیدگاه می‌تواند در پژوهش حاضر برای فهم رابطه میان مبانی فکری، فرایند آفرینش و نحوه تحقق فضایی مفاهیم حکمی مورد استفاده قرار گیرد. در حکمت متعالیه نیز آفرینش هنری می‌تواند از سرچشمه‌هایی همچون وجود الهی، فطرت انسانی و وحی و الهام بهره گیرد و ظهور معنا از مرتبه غیرمحسوس به مرتبه محسوس در فهم هنر اهمیت پیدا می‌کند (آیت‌اللهی، ۱۳۸۴). بنابراین، رابطه میان امر معنوی و صورت محسوس، یکی از زمینه‌های نظری مهم برای بررسی هنر و معماری در سنت اسلامی است.

ملاصدرا برای هنر از تعبیر «صنایع لطیف» استفاده می‌کند و صورت هنری را نتیجه فرایندی می‌داند که ابتدا در تصور و خیال آفریننده شکل گرفته و سپس در قالبی مادی ظهور می‌یابد (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۱۳۴). در این میان، خیال نقشی واسط میان ساحت عقلانی و حسی دارد و در فرایند دریافت، صورت‌بندی و ظهور معانی اهمیت می‌یابد. ملاصدرا قوه خیال و عالم مثال را نیز در تبیین این فرایند مورد توجه قرار می‌دهد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص. ۶۰۶). از این منظر، معماری را می‌توان نیز به‌عنوان فرایند تبدیل تصور، معنا، نیاز و تجربه به ماده، فرم و فضای قابل ادراک مطالعه کرد.

این برداشت با مطالعات جدید معماری اسلامی نیز هم‌خوان است. پژوهش‌های معاصر درباره معماری قدسی اسلامی بر ضرورت عبور از تقلید صوری از نمونه‌های تاریخی و توجه به ریشه‌های هستی‌شناختی و متافیزیکی اصول معماری و تجربه فضایی تأکید کرده‌اند .(Ahsani et al., 2024, pp. 531–535) ازاین‌رو، خیال در این پژوهش نه صرفاً قوه تولید تصاویر ذهنی، بلکه یکی از حلقه‌های واسط میان ساحت معنایی و صورت محسوس اثر در نظر گرفته می‌شود.

در تبیین زیبایی نیز ملاصدرا آن را با امر پسندیده و کمال مرتبط می‌سازد؛ چنان‌که «الجمیل هو الذی یستحسن» را در تعریف زیبایی مطرح می‌کند. همچنین اعتدال، تناسب و تقارن در کیفیت زیبایی‌شناختی اهمیت دارند و زیبایی با عشق، لذت و حرکت به سوی کمال ارتباط می‌یابد (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۱۲۸–۱۷۲). از این منظر، زیبایی معماری را نمی‌توان صرفاً به کیفیت ظاهری عناصر محدود کرد، بلکه تناسب، انسجام و نحوه رابطه اجزا با کلیت اثر نیز در آن دخیل است.

در همین چارچوب، اصل وحدت مصداق و کثرت عناوین نشان می‌دهد که یک واقعیت عینی می‌تواند واجد مفاهیم و عناوین متعدد باشد (همان، ج. ۱، ص. ۱۷۵). این اصل از منظر تحلیلی امکان توجه به چندبعدی بودن اثر معماری را فراهم می‌کند؛ به‌گونه‌ای که یک بنا می‌تواند هم‌زمان واجد ابعاد عملکردی، کالبدی، زیبایی‌شناختی و معنایی باشد و این وجوه متکثر در یک کلیت واحد با یکدیگر ارتباط پیدا کنند. در مطالعات جدید معماری اسلامی نیز رابطه میان اصول اسلامی، هندسه، تناسب، سازمان فضایی و تجربه معنوی مورد توجه قرار گرفته است.(Ahsani et al., 2024, pp. 531–535)

بر این اساس، ویژگی‌هایی همچون تناسب، تقارن، هندسه، ارتباط جزء و کل، سلسله‌مراتب و انسجام فضایی می‌توانند عرصه‌هایی برای بررسی بازتاب احتمالی مفاهیم فلسفی باشند؛ اما تنها در صورت وجود شواهد تاریخی، متنی و کالبدی می‌توان

این ارتباط را تقویت کرد. بنابراین، این ویژگی‌ها در پژوهش حاضر نه به‌عنوان اثبات‌کننده حضور یک مفهوم فلسفی، بلکه به‌عنوان داده‌هایی برای آزمون یک رابطه تاریخی و مفهومی در نظر گرفته می‌شوند. این تمایز، مرز میان «تفسیر فلسفی معماری» و «اثبات تاریخی تأثیر فلسفه بر معماری» را روشن می‌کند.

٤-٥. تداوم حکمت اسلامی تا حکمت صدرایی از صفویه تا قاجار

حکمت متعالیه ملاصدرا در بستر فکری و تاریخی عصر صفوی شکل گرفت و می‌توان آن را در امتداد روندی تاریخی از تداوم، بازخوانی و صورت‌بندی مجدد میراث حکمی در ایران مطالعه کرد. این روند، زمینه‌ای چندلایه از اندیشه‌های حکمی ایرانی، فلسفه فارابی، حکمت مشاء، حکمت اشراق و دیگر جریان‌های فکری را دربرمی‌گیرد که در دوره‌های مختلف، متناسب با شرایط تاریخی و اجتماعی، دستخوش بازخوانی و تحول شده‌اند. از این منظر، ظهور حکمت متعالیه را می‌توان یکی از صورت‌های مهم بازآرایی این میراث در فضای فکری عصر صفوی دانست. صورت‌بندی‌ای که در آن نسبت میان عقل، شهود، وجود، حرکت و کمال، جایگاهی محوری می‌یابد. حکمت متعالیه پس از ملاصدرا از طریق شاگردان، شارحان و جریان‌های فکری مختلف تداوم یافت و این تداوم حاصل انتقال مستقیم و بدون تغییر آموزه‌های او نبود، بلکه با نقد، تفسیر و بازخوانی همراه شد. پژوهش‌های معاصر نیز استمرار این سنت را در پیوند با شرایط تاریخی و نحوه بازخوانی آن در دوره‌های مختلف بررسی کرده‌اند (Mosleh, 2024, pp. 26–44). بنابراین، «تداوم» در این پژوهش به معنای تکرار یکسان آموزه‌ها نیست، بلکه فرایندی از انتقال، تفسیر و بازتفسیر تاریخی است.

در دوره صفوی، میرداماد، میرفندرسکی، شیخ بهایی، ملاصدرا و در اواخر این دوره میرزا رفیع نائینی، آقاجمال، آقا حسین خوانساری، ملا محسن فیض کاشانی و فاضل هندی از چهره‌های مهم فضای فکری بودند. حضور هم‌زمان این جریان‌ها نشان می‌دهد که فضای فلسفی اصفهان یکدست و تک‌صدایی نبوده و حکمت صدرایی در تعامل و گاه رقابت با دیگر رویکردهای فلسفی و کلامی شکل گرفته است. میرداماد در این میان جایگاه ویژه‌ای داشت و نظام فکری او در پیوند با استدلال عقلی و تجربه عرفانی شکل گرفته بود. ملاصدرا نیز با بهره‌گیری از این میراث و ترکیب آن با سایر جریان‌های فلسفی و عرفانی، نظامی جدید در فلسفه اسلامی پدید آورد (ابراهیمی دینانی ، ۱۳۷۷، ج. ۲، ص. ۳۰۴–۳۳۹).

در اواخر دوره صفوی، دو جریان فلسفی مهم در اصفهان، یعنی جریان مرتبط با ملا رجبعلی تبریزی و جریان صدرایی، در فضای علمی حضور داشتند. این جریان‌ها ضمن بهره‌گیری از منابع فلسفی و عرفانی، در نحوه مواجهه با فلسفه مشاء و حکمت شیعی تفاوت‌هایی داشتند و در تلاش برای پیوند فلسفه و عرفان اشتراکاتی نشان می‌دادند (همان، ج. ۲، صص. ۳۳۰–۳۳۴). این تنوع نشان می‌دهد که حکمت صدرایی در محیطی پویا و چندلایه رشد کرده است.

تداوم جریان صدرایی از طریق شاگردان و شارحان آن صورت گرفت و این فرایند همواره با نقد و بازخوانی همراه بود. ملاصدرا از حمایت گسترده دربار برخوردار نبود و در برخی مقاطع با محدودیت‌هایی مواجه شد، اما شاگردان او در انتقال و تبیین این مکتب نقش داشتند و خود نیز در مواردی به نقد آرای استاد پرداختند. همچنین اردستانی ضمن نقد برخی مباحث ملاصدرا، در ترویج و احیای اصول حکمت متعالیه نیز نقش داشت (آشتیانی، ۱۳۷۸، ج. ۴، صص. ۱۱۸–۲۵۵). ازاین‌رو، تداوم این نظام فلسفی را باید نوعی «تحول در عین استمرار» دانست.

این روند در اواخر صفویه و دوره‌های پس از آن ادامه یافت. ملااسماعیل خواجویی در انتقال اندیشه‌های صدرایی و ارتباط آن با محمد بیدآبادی نقش داشت و پس از آن ملاعلی نوری از مهم‌ترین چهره‌های جریان صدرایی شد. ملاعلی نوری با تربیت شاگردان و انتقال سنت فلسفی اصفهان به تهران، از جمله از طریق مدرسه مروی، در تداوم این جریان در دوره قاجار نقش داشت

(صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، صص. ۳۵–۳۷؛ آشتیانی، ۱۳۷۸، ج. ۴، ص. ۲۸۹). بنابراین، انتقال حکمت صدرایی از صفویه به قاجار صرفاً جابه‌جایی جغرافیایی یک مکتب نبود، بلکه با تغییر شبکه‌های علمی و آموزشی و شرایط اجتماعی همراه شد.

ازاین‌رو، دوره قاجار را نباید صرفاً ادامه بدون تغییر سنت فکری صفوی دانست. انتقال مرکز ثقل فعالیت‌های فلسفی از اصفهان به تهران، دگرگونی ساختارهای سیاسی و اجتماعی و مواجهه با جریان‌های جدید فکری، شرایط متفاوتی برای تداوم حکمت صدرایی ایجاد کرد. آنچه منتقل شد، مجموعه‌ای ثابت از گزاره‌های فلسفی نبود، بلکه سنتی فکری بود که در مواجهه با شرایط جدید، مورد شرح، نقد و بازتفسیر قرار گرفت (Mosleh, 2024, pp. 26–44). همین مفهوم «تداوم همراه با تحول» مبنای مناسبی برای مقایسه دو دوره تاریخی پژوهش فراهم می‌کند.

این روند در دوره معاصر نیز با بازخوانی اندیشه صدرایی در آثار متفکرانی همچون علامه طباطبایی ادامه یافت. اشاره به این تداوم در پژوهش حاضر صرفاً برای نشان دادن پویایی تاریخی سنت صدرایی است و دوره معاصر را وارد دامنه تحلیل معماری نمی‌کند. در مجموع، حکمت صدرایی را نمی‌توان نظامی محدود به زمان حیات ملاصدرا دانست؛ این مکتب از طریق انتقال میان استاد و شاگرد، نقد و تفسیر و مواجهه با شرایط فکری و اجتماعی جدید، صورت‌های متفاوتی یافته است.

در این چارچوب، می‌توان میان سه ساحت «اندیشه، جامعه و فضا» و سه جریان حکمی «خسروانی، مشاء و اشراق» نوعی هم‌نشینی مفهومی برقرار کرد. سه جریان حکمی را می‌توان به‌عنوان لایه‌های تاریخی و معرفتی شکل‌دهنده به فضای فکری عصر صفوی در نظر گرفت که در فرایند بازخوانی و تلفیق، در حکمت متعالیه به صورت‌بندی تازه‌ای دست یافتند. در مقابل، سه ساحت اندیشه، جامعه و فضا، مسیر تحقق و ظهور این جریان‌های فکری را در بستر تاریخی و معماری توضیح می‌دهند. بر این اساس، «اندیشه» حامل و صورت‌بندی‌کننده افق‌های حکمی است، «جامعه» عرصه تعامل، بازخوانی و تحقق تاریخی این افق‌هاست و «فضا» عرصه عینیت‌یافتن و تجربه‌شدن آنها در سازمان معماری و شهری است. در این میان، صیرورت نقش مفهوم پیونددهنده را ایفا می‌کند به این معنا که لایه‌های متکثر اندیشه در بستر جامعه دچار تحول و بازصورت‌بندی می‌شوند و در فرایند تحقق فضایی، در قالب روابط، مراتب، توالی‌ها و کیفیت‌های ادراکی ظهور می‌یابند. از این منظر، وحدت در عین کثرت را می‌توان منطق مشترک این دو سه‌لایه دانست: کثرت جریان‌های حکمی در ساحت اندیشه، کثرت نیروها و شرایط در ساحت جامعه و کثرت عناصر و روابط در ساحت فضا، در فرایند صیرورت تاریخی و فضایی در ساختاری منسجم با یکدیگر پیوند می‌یابند. چنین خوانشی امکان می‌دهد معماری صفوی به‌عنوان حاصل یک نظام یکپارچه و در حال شدن مطالعه شود نظامی که در آن اندیشه، جامعه و فضا در تعامل با یکدیگر شکل می‌گیرند و در طول زمان استمرار، تحول و بازتفسیر پیدا می‌کنند (مهرافزا و همکاران، ۱۴۰۲؛ حسینی و همکاران، ۱۴۰۳، هاتفی شجاع و همکارن 1404). حکمت صدرایی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم فکری دوره صفوی و یکی از جریان‌های مؤثر در تداوم سنت فلسفی ایران بررسی می‌شود؛ زمینه اجتماعی ـ تاریخی، شرایط شکل‌گیری و تحول معماری را توضیح می‌دهد و سازمان فضایی و ویژگی‌های کالبدی بناها، عرصه‌ای برای بررسی انعکاس، تداوم، تحول و بازتفسیر این مؤلفه‌ها فراهم می‌آورد. بنابراین، رابطه میان حکمت صدرایی و معماری نه رابطه‌ای مستقیم، قطعی و یک‌سویه، بلکه نسبتی تاریخی، زمینه‌مند، تفسیری و قابل آزمون است که در تعامل میان اندیشه، جامعه و فضای معماری شکل می‌گیرد. این چارچوب، مبنای ورود به مرحله تحلیل و بررسی تطبیقی معماری صفوی و قاجار خواهد بود.

جدول ۲. مقایسه تاریخی ـ گفتمانی تطور حکمت و معماری ایران در دوره اسلامی با تأکید بر تداوم، تحول و بازتفسیر مؤلفه‌های اندیشه، جامعه و فضا

دوره و شیوه معماری	اندیشه: حکیم و گفتمان حکمی	جامعه: بستر تاریخی ـ اجتماعی	اندیشه ـ جامعه: مفاهیم و مضامین واسط	فضا: ویژگی‌های فضایی ـ کالبدی	تناظر تاریخی ـ تطبیقی
خراسانی	فارابی؛ در تداوم و بازخوانی میراث حکمی ایرانی	شکل‌گیری جامعه اسلامی ایرانی؛ تثبیت نهادهای دینی و علمی؛ تداوم سنت‌های معماری و فرهنگی ایران در بستر اسلامی	توحید، غایت، نظم، وحدت، عقل، محاکات	سادگی، شبستان، تکرار، نظم دهانه‌ها، مصالح بومی، قبله	تداوم: تداوم سنت‌های ایرانی در بستر اسلامی و ظهور نظم، سادگی و غایت‌مندی در سازمان فضایی
رازی	ابن‌سینا؛ حکمت مشاء در تداوم و بازخوانی میراث خسروانی و فارابی	گسترش شهرنشینی، نهادهای حکومتی و علمی و توسعه مراکز شهری	عقل، تناسب، مراتب، هندسه، قیاس	هندسه، چهارایوان، حیاط مرکزی، گنبدخانه، سلسله‌مراتب	تحول: تحول سازمان فضایی به سوی هندسه، مرکزیت و سلسله‌مراتب بیشتر
آذری	سهروردی؛ حکمت اشراق در تداوم و بازخوانی میراث خسروانی، فارابی و مشاء	گسترش مراکز حکومتی، دینی و فرهنگی؛ پیوند فزاینده قدرت، دانش، هنر و معماری	نور، خیال، تأویل، مراتب، ادراک	گنبد، ایوان، ارتفاع، نور و سایه، هندسه، تزئین	تلفیق و پیچیدگی: گسترش پیوند میان هندسه، نور، ارتفاع و کیفیت‌های ادراکی و معنایی
اصفهانی	ملاصدرا؛ حکمت متعالیه در تداوم و بازخوانی میراث خسروانی، فارابی، مشاء و اشراق	شکل‌گیری دولت صفوی؛ رسمی‌شدن تشیع؛ رونق علمی، هنری و شهری؛ سازمان‌یابی جدید شهر و فضاهای عمومی	وحدت، تشکیک، حرکت، صیرورت، کمال، ادراک	هندسه، گنبد، نور، حرکت، مرکزیت، سلسله‌مراتب، وحدت فضایی	بازخوانی: ترکیب انباشتی میراث‌های حکمی و معماری پیشین و ظهور وحدت در عین کثرت در سازمان فضایی و تجربه معماری
تهرانی	تداوم و بازخوانی جریان‌های حکمی دوره صفوی	تحولات سیاسی ـ اجتماعی قاجار، تغییر ساختار قدرت و مواجهه تدریجی با تجدد	تداوم، تحول، بازتفسیر، تغییر معنا و الگوهای فضایی	تغییر در سازمان فضایی، نما، تزئین، مقیاس و الگوهای جدید شهری	تداوم و بازتفسیر: در زمینه‌ای تاریخی ـ اجتماعی جدید

٦. زمینه تاریخی (معماری صفوی و تداوم و تحول آن در دوره قاجار)

معماری ایران در دوره صفوی در پیوند با تحولات سیاسی، اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی این دوره شکل گرفت. استقرار حکومت مرکزی صفوی، رسمی‌شدن تشیع دوازده‌امامی، تقویت نهادهای مذهبی و علمی، توسعه شهرها و رونق اقتصادی و

تجاری، زمینه گسترش فعالیت‌های معماری و شهرسازی را فراهم کرد. اصفهان، به‌ویژه از دوره شاه‌عباس اول، به مرکز سیاسی و فرهنگی حکومت تبدیل شد و توسعه آن با ایجاد میدان‌ها، بازارها، باغ‌ها، محورهای شهری و مجموعه‌های مذهبی و سلطنتی همراه بود (نوایی و غفاری‌فرد، ۱۴۰۳، ص. ۳۳۴) مطالعات جدید نیز اصفهان سده هفدهم را نه صرفاً مجموعه‌ای از بناهای منفرد، بلکه شهری با شبکه‌ای از بازارها، گردشگاه‌ها، فضاهای اجتماعی و تجربه‌های متنوع شهری معرفی می‌کنند (Emami, 2024). از این منظر، معماری صفوی را باید بخشی از یک نظام گسترده‌تر شهری و اجتماعی دانست که در آن قدرت سیاسی، مذهب، اقتصاد، فرهنگ و زندگی روزمره در شکل‌گیری فضای ساخته‌شده با یکدیگر ارتباط داشتند.

۱-۶. زمینه تاریخی و فرهنگی شکل‌گیری معماری صفوی

ظهور دولت صفوی و تثبیت حکومت مرکزی، همراه با رسمی‌شدن تشیع، موجب گسترش و تقویت نهادهای مذهبی و توسعه بناهای وابسته به آن‌ها شد. هم‌زمان، گسترش روابط تجاری و سیاسی و رونق اقتصادی، زمینه تحول ساختار شهرها را فراهم کرد. در این میان، اصفهان با انتقال پایتخت و برنامه‌های گسترده عمرانی، به عرصه‌ای برای سازمان‌دهی هم‌زمان قدرت سیاسی، هویت مذهبی و فعالیت‌های اقتصادی تبدیل شد. شکل‌گیری میدان نقش‌جهان، بازار پیرامون آن، محور چهارباغ و مجموعه بناهای حکومتی و مذهبی، نمونه‌ای از این رویکرد به توسعه یکپارچه شهری است) نوایی و غفاری‌فرد، ۱۴۰۳، ص. ۳۳۴؛ Emami, 2024).

تقویت ساختارهای علمی و مذهبی نیز در شکل‌گیری فضای فرهنگی این دوره اهمیت داشت. مهاجرت شماری از عالمان شیعه از مناطقی همچون جبل‌عامل، بحرین و عراق به ایران، به گسترش شبکه‌های علمی و مذهبی و تقویت جایگاه اصفهان به‌عنوان یکی از مراکز مهم فکری جهان تشیع کمک کرد (Abisaab, 2022). در چنین شرایطی، نهادهای مذهبی، مدارس، بازارها و مجموعه‌های حکومتی در ارتباط با ساختار شهری توسعه یافتند و معماری در متن نظم اجتماعی و فرهنگی جدید قرار گرفت.

با وجود ویژگی‌های متمایز معماری صفوی، این معماری گسست کامل از سنت‌های پیشین نبود. بسیاری از اصول سازمان فضایی، هندسه، تناسبات، گنبدسازی، ایوان‌سازی و شیوه‌های تزیینی که در معماری ایلخانی و تیموری شکل گرفته یا تکامل یافته بودند، در دوره صفوی استمرار یافتند و متناسب با شرایط سیاسی، مذهبی و فرهنگی جدید بازآرایی شدند (نوایی و غفاری‌فرد، ۱۴۰۳، ص. ۳۳۴؛ سالاری، ۱۳۸۳، ص. ۳۳۶). بنابراین، تحول معماری صفوی را می‌توان فرایندی از تداوم، انتخاب و بازتنظیم سنت‌های معماری در بستر تاریخی جدید دانست.

در این زمینه، فضای فکری دوره صفوی نیز اهمیت ویژه‌ای دارد. گسترش جریان‌های فلسفی، عرفانی و کلامی و شکل‌گیری مکتب فلسفی اصفهان، فضای فکری پیچیده‌ای را پدید آورد که حکمت صدرایی یکی از مهم‌ترین جریان‌های آن بود (کرباسی‌زاده، ۱۳۸۳، ج. ۱، صص. ۳۶۷–۳۶۹؛ آشتیانی، ۱۳۷۸، ج. ۲، صص. ۱۱۸–۱۲۰). ملاصدرا در تبیین نظام فلسفی خود، مفاهیمی همچون وجود، وحدت و کثرت، مراتب وجود و حرکت را در چارچوبی به‌هم‌پیوسته صورت‌بندی کرد (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، صص. ۱۲۴، ۱۲۸، ۱۳۴؛ ج. ۱، ص. ۱۷۵؛ ج. ۲، ص. ۱۷۲). بااین‌حال، حضور این مفاهیم در فضای فکری دوره صفوی به‌خودی‌خود به معنای تأثیر مستقیم آن‌ها بر فرم معماری نیست؛ بلکه اهمیت آن‌ها در این پژوهش از آن جهت است که می‌توانند در مرحله تحلیل، برای فهم برخی روابط میان نظم فضایی، سلسله‌مراتب، جزء و کل و تجربه حرکت در فضا مورد استفاده قرار گیرند.

از سوی دیگر، شکل‌گیری معماری صفوی را نمی‌توان به یک عامل فکری یا مذهبی تقلیل داد. ساختار قدرت، شرایط اقتصادی، فناوری ساخت، نیازهای اجتماعی، سنت‌های معماری و تحولات شهری، همگی در تولید فضای معماری نقش داشتند. بنابراین،

بررسی نسبت حکمت صدرایی و معماری باید در چارچوب مجموعه این عوامل انجام شود و از نسبت‌دادن مستقیم یک ویژگی کالبدی به یک اصل فلسفی، بدون شواهد تاریخی و معماری کافی، پرهیز شود.(Mosleh, 2024, pp. 26–44)

۲-۶. سازمان فضایی، هندسه و ویژگی‌های کالبدی معماری صفوی

یکی از ویژگی‌های مهم معماری صفوی، توجه به نظم، تناسب، هندسه و ارتباط میان اجزای معماری است. استفاده از اشکال هندسی منظم، ترکیب مستطیل‌ها و چندضلعی‌ها، تقارن، تکرار، انعکاس و تنظیم عناصر در امتداد محورهای مشخص، به انسجام ساختاری بناها و مجموعه‌های معماری کمک می‌کرد (محمدابراهیم زارعی، ۱۴۰۲، صص. ۱۲۱، ۱۳۹). این نظم در مقیاس شهری نیز دیده می‌شود؛ میدان نقش‌جهان با قرارگیری فضاهای حکومتی، مذهبی و تجاری در پیرامون خود، نمونه‌ای شاخص از پیوند هندسه، عملکرد و سازمان شهری است. چهارباغ نیز به‌عنوان یکی از عناصر مهم توسعه اصفهان صفوی، در کنار باغ‌ها، کاخ‌ها و فضاهای عمومی، ساختار حرکتی و ادراکی شهر را شکل می‌داد.

در مقیاس بنا، سازمان فضایی بر پایه ارتباط میان حیاط، ایوان، شبستان، گنبدخانه، رواق‌ها و فضاهای فرعی شکل می‌گرفت. این روابط، علاوه بر پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی، نوعی سلسله‌مراتب فضایی ایجاد می‌کردند که ورود، حرکت، مکث و رسیدن به فضاهای اصلی را سازمان می‌داد. در بناهای مذهبی، این سازمان‌دهی با جهت‌گیری قبله، محورهای اصلی و جایگاه عناصر شاخص مانند گنبد و ایوان همراه می‌شد و در بناهای حکومتی و شهری، متناسب با عملکرد و جایگاه اجتماعی فضا تغییر می‌کرد (سالاری، ۱۳۸۳، ص. ۳۳۶).

از نظر کالبدی، گنبد، ایوان، طاق، مقرنس، آجرکاری، کاشی‌کاری، گچ‌کاری و سنگ، در بناهای مذهبی، سلطنتی و شهری با ترکیب‌های متنوع به کار گرفته شدند و زبان معماری صفوی را شکل دادند (پوپ، ۱۳۸۳، ص. ۲۰۷). اهمیت این عناصر صرفاً در ویژگی ظاهری آن‌ها نبود، بلکه جایگاهشان در ساختار کلی بنا و رابطه آن‌ها با سایر اجزا، عملکرد و تجربه فضایی اهمیت داشت. از منظر نظریه‌های مکان نیز، فهم فضا در پیوند میان سازمان کالبدی، الگوهای رفتاری و ابعاد ادراکی و معنایی آن شکل می‌گیرد. ازاین‌رو، تحلیل معماری می‌تولند هم‌زمان کیفیت‌های فیزیکی فضا و نحوه تجربه و معناگذاری آن را مورد توجه قرار دهد (Rezaei, 2021, pp. 69–74).

هندسه و تناسب نیز در این میان تنها ابزار شکل‌دهی به کالبد نبودند و در تنظیم روابط میان اجزای بنا نقش داشتند. نسبت میان جزء و کل، تکرار و نظم، تقارن و محوریت، و ارتباط میان فضاهای باز و بسته، امکان ایجاد انسجام فضایی را فراهم می‌کرد. از منظر حکمت صدرایی، مفاهیمی مانند وحدت در کثرت و رابطه مراتب مختلف وجود، می‌توانند در مرحله تحلیل به‌عنوان چارچوبی تفسیری برای بررسی چنین روابطی مورد توجه قرار گیرند؛ چنان‌که ملاصدرا در تبیین نسبت وحدت و کثرت، بر ارتباط میان مراتب مختلف وجود تأکید می‌کند (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۱۷۵). این نسبت، در پژوهش حاضر به‌عنوان یک هم‌خوانی تفسیری بررسی می‌شود، نه به‌عنوان اثبات رابطه مستقیم علت و معلولی میان فلسفه و فرم.

سازمان فضایی معماری همچنین با حرکت در فضا ارتباط داشت. توالی ورودی، حیاط، ایوان و فضای اصلی، تجربه‌ای تدریجی از فضا ایجاد می‌کرد که در آن ادراک معماری در طول مسیر شکل می‌گرفت. در این زمینه، پژوهش‌های پیشین درباره فضاهای شهری ایرانی نیز نشان داده‌اند که برخی مفاهیم فلسفه ملاصدرا، از جمله رابطه حرکت، مراتب و تحقق، می‌توانند در تحلیل سازمان فضایی بازار ایرانی به‌عنوان چارچوبی تفسیری مورد استفاده قرار گیرند (مهرافزا و همکاران، ۱۴۰۲). می‌توان تجربه فضایی را فرایندی دانست که در آن حرکت و مواجهه تدریجی با عناصر کالبدی، امکان شکل‌گیری مراتب ادراک و دریافت معنا را فراهم می‌سازد. در چنین خوانشی، فضا واجد لایه‌هایی فراتر از سازمان کالبدی خود است و معنا در تعامل میان ساختار فضایی، حرکت، ادراک و زمینه تاریخی شکل می‌گیرد (کیهانی و رضایی، ۱۴۰۵). مفهوم حرکت در حکمت صدرایی، به‌ویژه در بحث

حرکت جوهری، بر پویایی و تحول تأکید دارد (ملاصدرا، ۱۳۸۰، ص. ۶۰۶). همچنین در مباحث فلسفی مرتبط با زمان و تجربه، حرکت و ادراک در ارتباط با گذر زمان مورد توجه قرار گرفته است (برگسون، ۱۳۶۸، صص. ۹۵–۱۰۱). این مفاهیم در این پژوهش مستقیماً به فرم معماری تبدیل نمی‌شوند، بلکه به‌عنوان ابزار مفهومی برای تحلیل توالی، تغییر ادراک و تجربه تدریجی فضا مورد استفاده قرار می‌گیرند.

۳-۶. هنر، تزیین، رنگ و کیفیت فضای معماری صفوی

تزیینات در معماری صفوی بخش مهمی از ساختار بصری و ادراک فضایی بنا بودند. کاشی‌کاری معرق و هفت‌رنگ، نقوش هندسی و گیاهی، کتیبه‌های قرآنی، مقرنس، گچ‌بری، آجرکاری و ترکیب رنگ‌ها، کیفیت بصری و معنایی ویژه‌ای ایجاد می‌کردند (پوپ، ۱۳۸۳، ص. ۲۰۷؛ ذکرگو، ۱۳۸۱، صص. ۷۳–۸۸). این عناصر در تعریف سطوح، تأکید بر بخش‌های مختلف بنا، ایجاد پیوستگی بصری و هدایت ادراک مخاطب نقش داشتند. رنگ نیز، به‌ویژه در کاشی‌کاری، در ترکیب با نور و هندسه، بر کیفیت ادراکی فضا اثر می‌گذاشت (شیمل، ۱۳۷۰، صص. ۱۳۵، ۱۳۹؛ آیوازیان، ۱۳۸۱، صص. ۶۴–۶۹).

از منظر زیبایی‌شناختی، معماری و هنر در فرهنگ اسلامی تنها به ایجاد جلوه بصری محدود نمی‌شدند، بلکه با مفاهیمی مانند معنا، حقیقت، زیبایی و تخیل ارتباط پیدا می‌کردند. در اندیشه ملاصدرا، هنر و زیبایی را می‌توان در نسبت با مراتب ادراک و حقیقت بررسی کرد (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، صص. ۱۲۴، ۱۳۴؛ Amini & Akhoondi, 2023, pp. 157–169). پژوهش‌های جدید نیز بر رابطه میان اصول اسلامی، معنا و کیفیت قدسی معماری تأکید کرده‌اند (Ahsani et al., 2024, pp. 531–535) و تبیین‌های جدیدتر از هنر در فلسفه ملاصدرا، ارتباط میان مباحث الهیاتی، انسان‌شناختی و آفرینش هنری را مورد توجه قرار داده‌اند (Kookaram & Azadboni, 2025, pp. 213–224).

در این چارچوب، تزیین را نمی‌توان عنصری صرفاً الحاقی دانست؛ زیرا ماده، نور، رنگ، نقش و سطح در کنار سازمان فضایی، تجربه معماری را شکل می‌دهند. ازاین‌رو، نقش تزیینات صفوی را باید در ارتباط با ساختار فضا، زمینه مذهبی و فرهنگی و شیوه ادراک بنا بررسی کرد. در عین حال، معناهای تزیینی را نمی‌توان به معانی ثابت و جهان‌شمول محدود کرد؛ زیرا دلالت آن‌ها تحت تأثیر زمینه تاریخی، ماده، تکنیک، نور و جایگاهشان در ساختار معماری قرار دارد.

٤-٦ . تداوم، تحول و بازتفسیر معماری از صفویه تا قاجار

تحولات معماری پس از صفویه در شرایط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی متفاوتی شکل گرفت. در دوره زند، شیراز به یکی از مراکز مهم معماری و شهری تبدیل شد و پس از استقرار حکومت قاجار و انتقال پایتخت به تهران، مرکز ثقل سیاسی و معماری کشور تغییر کرد. این جابه‌جایی، ساختار شهری، بناهای حکومتی و سیمای معماری را تحت تأثیر قرار داد (بانی‌مسعود، ۱۳۸۸، صص. ۸۹–۱۱۲).

تغییر پایتخت به تهران تنها یک جابه‌جایی سیاسی نبود، بلکه زمینه شکل‌گیری سازمان شهری و معماری جدیدی را فراهم کرد. در این دوره، تهران به‌تدریج به مرکز اصلی فعالیت‌های حکومتی، اقتصادی و اجتماعی تبدیل شد و معماری در ارتباط با نیازهای جدید دولت و شهر گسترش یافت. در نیمه دوم قرن نوزدهم، به‌ویژه در دوره ناصرالدین‌شاه، ارتباط با اروپا، سفرهای خارجی و سیاست‌های نوسازی موجب تغییراتی در محیط ساخته‌شده شد. سفرهای ناصرالدین‌شاه به اروپا و تلاش برای نوسازی کشور، به‌خصوص در تهران، بر معماری و سازمان شهری اثر گذاشت و معماری به یکی از ابزارهای نمایش قدرت و بازنمایی دولت جدید تبدیل شد (Kahraman & Gül, 2022, pp. 429–443). بنابراین، حضور عناصر اروپایی در معماری قاجار را باید در متن تحولات سیاسی، فناوری، ارتباطات فرهنگی و تغییر تصور از دولت و شهر بررسی کرد.

در عین حال، معماری قاجار گسست کامل از سنت‌های صفوی و پیش از آن نبود. بسیاری از عناصر و اصول معماری ایرانی، از جمله حیاط مرکزی، ایوان، سلسله‌مراتب فضایی، هندسه، تناسبات و شیوه‌های تزیینی، در بناهای این دوره ادامه یافتند؛ اما در پاسخ به عملکردها، نیازهای اجتماعی و شرایط شهری جدید تغییر کردند. به همین دلیل، رابطه معماری قاجار با معماری صفوی را باید بیشتر در قالب تداوم انتخابی، تغییر و بازتفسیر فهم کرد تا تکرار عین‌به‌عین یا گسست کامل.

در اصفهان، کاهش جایگاه سیاسی شهر پس از انتقال پایتخت و تغییر شرایط اجتماعی و اقتصادی، بر روند ساخت‌وساز و استفاده از فضاهای شهری اثر گذاشت. بررسی وضعیت اصفهان در سده نوزدهم نشان می‌دهد که میراث معماری دوره‌های پیشین در شرایط جدید اجتماعی و شهری به شکل متفاوتی تجربه و استفاده می‌شد (Walcher, 2022, pp. 117–139). بنابراین، تداوم معماری را نمی‌توان تنها در باقی‌ماندن بناها یا عناصر کالبدی جست‌وجو کرد، بلکه باید تغییر کارکرد، نحوه استفاده و جایگاه اجتماعی آن‌ها را نیز در نظر گرفت.

در تهران، این فرایند در سیمای شهری و نماهای بناها آشکارتر شد. شکل‌گیری نماهای دوره قاجار تحت تأثیر هم‌زمان شرایط اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، سنت‌های معماری و نیروهای بیرونی قرار داشت (Khatami & Boujari, 2022). کاشی‌کاری تصویری، نقوش گیاهی و انسانی، آینه‌کاری، ارسی، نقاشی دیواری و برخی عناصر متأثر از معماری اروپا در کنار عناصر سنتی به کار رفتند (ذکرگو، ۱۳۸۱، صص. ۷۳–۸۸؛ بانی‌مسعود، ۱۳۸۸، صص. ۸۹–۱۱۲). در نتیجه، تغییر در سیمای معماری قاجار را نمی‌توان صرفاً نشانه حذف سنت دانست؛ بلکه در بسیاری از موارد، این تغییر حاصل ترکیب و بازتنظیم عناصر سنتی با نیازها و ارزش‌های جدید بود.

تحول فکری نیز در این فرایند اهمیت داشت. اگرچه حکمت صدرایی پس از ملاصدرا در همان صورت اولیه باقی نماند، اندیشه او از طریق شاگردان، شارحان و سنت‌های فلسفی بعدی استمرار یافت و در تحول مراکز فکری از اصفهان به تهران، صورت‌های تازه‌ای پیدا کرد) آشتیانی، ۱۳۷۸، ج. ۴، صص. ۲۵۱–۲۵۵؛ آشتیانی، ۱۳۷۸، ج. ۴، ص. ۲۸۹؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، صص. ۳۵–۳۷، ۸۰–۸۹؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۷، صص. ۱۲۴–۱۲۹؛ ابراهیمی دینانی ، ۱۳۷۶، ج. ۲، صص. ۳۰۴، ۳۳۰–۳۳۴، ۳۳۹؛ Mosleh, 2024, pp. 26–44). از این منظر، تداوم یک سنت فکری لزوماً به معنای تداوم مستقیم صورت‌های معماری نیست؛ بلکه می‌تواند از طریق انتقال مفاهیم، تغییر زمینه‌های فکری و بازتفسیر آن‌ها در شرایط جدید ادامه یابد.

مواجهه با غرب نیز فرایندی چندلایه بود و از طریق سفرهای خارجی، روابط سیاسی و فرهنگی، حضور معلمان و مهندسان و آشنایی با فناوری‌ها و الگوهای جدید صورت گرفت. در دوره ناصرالدین‌شاه، این روند به‌ویژه در تهران با سیاست‌های نوسازی و تغییر در محیط ساخته‌شده پیوند خورد (Kahraman & Gül, 2022, pp. 429–443). در نتیجه، معماری قاجار را باید عرصه تعامل میان سنت و نوآوری دانست؛ تعاملی که در آن عناصر کالبدی، فنی، تزیینی و نمایشی در کنار ساختارهای معماری پیشین قرار گرفتند و صورت‌های ترکیبی جدیدی پدید آوردند.

بررسی این تداوم از منظر حکمت صدرایی نیز نیازمند احتیاط نظری است. مفاهیمی مانند وحدت و کثرت، مراتب وجود، حرکت و نسبت جزء و کل، در نظام فلسفی ملاصدرا جایگاه بنیادی دارند (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، صص. ۱۷۵؛ ج. ۲، ص. ۱۷۲؛ ابراهیمی دینانی ، ۱۳۷۶، ج. ۲، ص. ۳۳۹). بااین‌حال، نمی‌توان صرف وجود مشابهت‌هایی میان این مفاهیم و برخی ویژگی‌های معماری را دلیل تأثیر مستقیم فلسفه بر معماری دانست. آنچه اهمیت دارد، بررسی هم‌زمان زمینه تاریخی انتقال اندیشه، شرایط اجتماعی و فرهنگی و چگونگی سازمان‌یافتن فضاست. چنین رویکردی امکان می‌دهد که تداوم یا تحول مؤلفه‌های فکری در معماری، نه به صورت یک رابطه خطی، بلکه در قالب فرایندی تاریخی و چندلایه بررسی شود.

در مجموع، معماری صفوی در بستر شکل‌گیری دولت مرکزی، تثبیت تشیع، گسترش نهادهای علمی و مذهبی، رونق اقتصادی و تحول شهرهایی مانند اصفهان شکل گرفت و در امتداد سنت‌های معماری پیشین ایران، نظامی پیچیده از روابط شهری، فضایی و کالبدی ایجاد کرد. نظم هندسی، تناسب، سلسله‌مراتب، ارتباط جزء و کل، سازمان حرکت، عناصر معماری، تزیین، رنگ و کیفیت‌های ادراکی، مهم‌ترین مؤلفه‌هایی هستند که می‌توانند در تحلیل تطبیقی دو دوره مورد توجه قرار گیرند. در دوره قاجار، همین میراث در شرایطی متفاوت، همراه با انتقال مرکز سیاسی به تهران، تغییرات اجتماعی و اقتصادی، نوسازی و ارتباط گسترده‌تر با اروپا، دچار تداوم، تحول و بازتفسیر شد. ازاین‌رو، مقایسه معماری صفوی و قاجار باید فراتر از شباهت‌های ظاهری، بر تغییر جایگاه فضایی، عملکردی، اجتماعی و معنایی عناصر معماری و نسبت آن‌ها با زمینه تاریخی هر دوره متمرکز شود.

۷. بحث و تحلیل یافته‌ها

مدل سه‌لایه پژوهش حاضر، متشکل از «اندیشه»، «جامعه» و «فضا»، را می‌توان چارچوبی برای تبیین فرایند انتقال و تحقق اندیشه‌های فلسفی در شکل‌گیری معماری عصر صفوی دانست. در این مدل، لایه اندیشه به نظام‌های معرفتی و حکمی، لایه جامعه به زمینه تاریخی، اجتماعی و فرهنگی شکل‌گیری و بازتولید این اندیشه‌ها، و لایه فضا به نحوه ظهور و تحقق آنها در سازمان معماری و شهری اشاره دارد. نکته اساسی آن است که این لایه‌ها منفک و خطی نیستند، بلکه در رابطه‌ای متقابل و پویا قرار دارند. به‌گونه‌ای که اندیشه در بستر جامعه صورت‌بندی می‌شود، جامعه در فضا تجسد می‌یابد و فضای شکل‌یافته نیز در تداوم و بازتفسیر معناهای اجتماعی و فرهنگی مشارکت می‌کند. از این منظر، سه‌لایه اندیشه ــ جامعه ــ فضا را می‌توان فراتر از یک ابزار طبقه‌بندی کرد و الگویی برای فهم فرایند صیرورت اندیشه به فضا در بستر تاریخی معماری ایران دانست. بررسی مبانی نظری و زمینه تاریخی ـــ معماری نشان می‌دهد که شکل‌گیری معماری در دوره صفوی را نمی‌توان مستقل از تحولات فکری، مذهبی، اجتماعی و فرهنگی این دوره مطالعه کرد. استقرار دولت صفوی و تثبیت تشیع دوازده‌امامی، تقویت نهادهای دینی و علمی، شکل‌گیری و گسترش مکتب فلسفی اصفهان و حضور جریان‌های فلسفی، عرفانی و کلامی، بستری فراهم ساخت که در آن اندیشه و فرهنگ در شکل‌دهی به فضای معماری نقش داشتند. از سوی دیگر، معماری صفوی ادامه سنتی تاریخی بود که پیش از این دوره شکل گرفته و در تعامل با شرایط جدید، سازمان فضایی و بیان کالبدی متفاوتی یافته بود. از این رو، تحلیل نسبت حکمت صدرایی و معماری صفوی مستلزم پرهیز از رابطه ساده و مستقیم میان یک مفهوم فلسفی و یک عنصر معماری است و باید در سطح تعامل میان نظام فکری، زمینه اجتماعی ـ تاریخی و سازمان فضایی مورد بررسی قرار گیرد.

در این چارچوب، حکمت صدرایی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جریان‌های فکری دوره صفوی، مفاهیمی همچون وجود، مراتب هستی، وحدت و کثرت، حرکت، تشکیک، زیبایی و ادراک را مطرح می‌کند که ظرفیت خوانش معنایی معماری را دارند. اهمیت این مفاهیم برای پژوهش حاضر در تعیین معادل مستقیم برای عناصر کالبدی نیست، بلکه در فراهم‌کردن چارچوبی برای فهم رابطه میان جزء و کل، مراتب و سلسله‌مراتب، نظم و کثرت و تجربه تدریجی فضاست. بنابراین، آنچه در تحلیل معماری مورد توجه قرار می‌گیرد، «امکان انعکاس» و «هم‌خوانی مفهومی» میان نظام فکری و برخی ویژگی‌های فضایی است، نه اثبات رابطه علّی میان اندیشه فلسفی و فرم معماری.

بررسی معماری صفوی نشان می‌دهد که نظم هندسی، تناسب، تقارن، محوریت، مرکزیت و سلسله‌مراتب از مؤلفه‌های مهم سازمان‌یابی بسیاری از فضاهای معماری و شهری این دوره بوده‌اند. در مقیاس شهری، سازمان‌یابی میدان نقش‌جهان، ارتباط آن با مسجد، بازار و مجموعه‌های حکومتی و پیوند آن با ساختارهای پیرامونی، نمونه‌ای از ایجاد نظمی یکپارچه میان عملکردهای متنوع شهری است. در مقیاس بنا نیز رابطه میان حیاط، ایوان، شبستان، گنبدخانه و فضاهای پیرامونی، در بسیاری از نمونه‌ها بر پایه روابط هندسی و سلسله‌مراتبی شکل گرفته است. چنین نظمی را می‌توان در پیوند با سنت معماری ایرانی ــ اسلامی و زمینه

فرهنگی و فکری دوره صفوی تحلیل کرد، بی‌آنکه آن را مستقیماً حاصل یک اصل فلسفی خاص بدانیم (زارعی، ۱۴۰۲، صص. ۱۲۱، ۱۳۹؛ ذکرگو، ۱۳۸۱، صص. ۷۳–۸۸؛ شیمل، ۱۳۷۰، صص. ۱۳۵، ۱۳۹).

از منظر حکمت صدرایی، مفهوم وحدت در عین کثرت ظرفیت ویژه‌ای برای تبیین این ویژگی دارد. در بسیاری از فضاهای معماری، اجزای متعدد، عملکردهای متفاوت و عناصر متکثر در نهایت در قالب یک کلیت منسجم سازمان می‌یابند. این رابطه را می‌توان به‌صورت تفسیری با دیدگاه ملاصدرا درباره نسبت وحدت و کثرت و وحدت مرجع در عین تعدد عناوین مرتبط دانست (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۱۷۵). بااین‌حال، این ارتباط به معنای تأثیر مستقیم یک گزاره فلسفی بر طراحی یک بنا نیست. آنچه اهمیت دارد، امکان مشاهده منطقی مشترک در سازمان‌دهی میان عناصر متعدد و کلیت واحد است؛ منطقی که در معماری از طریق هندسه، تناسب، محوریت، تکرار و ارتباط فضایی تحقق می‌یابد.

همین مسئله درباره مفهوم مراتب نیز قابل طرح است. حکمت صدرایی، هستی را واجد مراتب و درجات مختلف می‌داند و این مفهوم می‌تواند امکان تحلیل سازمان فضایی را از منظر تفاوت میان فضاهای عمومی و خصوصی، مقدماتی و اصلی، بیرونی و درونی و مسیرهای تدریجی دسترسی فراهم کند. در معماری صفوی، ورود به فضای اصلی بنا در بسیاری از موارد از طریق توالی فضاها و عبور از عرصه‌های واسط صورت می‌گیرد؛ در نتیجه، تجربه فضا یکباره شکل نمی‌گیرد، بلکه در طول مسیر و از طریق تغییر تدریجی مقیاس، نور، دید و کیفیت فضایی تحقق می‌یابد. از این منظر، مفهوم مراتب بیش از آنکه منشأ یک فرم مشخص تلقی شود، ابزاری برای تفسیر سازمان‌یافتگی و تجربه تدریجی فضاست.

مفهوم حرکت جوهری نیز از همین منظر قابلیت ورود به تحلیل معماری را دارد. در حکمت صدرایی، حرکت صرفاً جابه‌جایی عرضی اشیا نیست، بلکه با تغییر و شدن مستمر موجودات ارتباط دارد. این مفهوم را نمی‌توان به یک عنصر کالبدی خاص تقلیل داد، اما می‌توان از آن برای تحلیل کیفیت پویا و تدریجی تجربه فضا استفاده کرد. مسیر حرکتی، توالی فضاها، تغییر نسبت فضای باز و بسته، تغییر شدت نور و آشکارشدن تدریجی عناصر معماری، تجربه‌ای متوالی از فضا ایجاد می‌کنند؛ بنابراین، فضا نه صرفاً مجموعه‌ای از اتاق‌ها و عناصر منفصل، بلکه فرایندی ادراکی و حرکتی تجربه می‌شود. این خوانش با تأکید حکمت صدرایی بر تغییر، حرکت و شدن، هم‌خوانی مفهومی دارد، هرچند نمی‌توان از آن رابطه تاریخی مستقیم میان نظریه حرکت جوهری و طراحی مسیرهای معماری نتیجه گرفت (ملاصدرا، ۱۴۱۰؛ برگسون، ۱۳۶۸، صص. ۹۵–۱۰۱).

در کنار سازمان فضایی، زیبایی، خیال و آفرینش هنری نیز در تحلیل نسبت حکمت صدرایی و معماری اهمیت دارند. در دیدگاه ملاصدرا، زیبایی صرفاً ویژگی ظاهری اشیا نیست و با مفاهیمی همچون کمال، عشق، لذت و ادراک ارتباط می‌یابد. همچنین، بحث از صنایع لطیف و فرایند شکل‌گیری صورت در ذهن و تحقق آن در ماده، رابطه میان تصور، تخیل و آفرینش هنری را مورد توجه قرار می‌دهد (ملاصدرا، ۱۴۱۰، ج. ۱، ص. ۱۳۴). پژوهش‌های جدید نیز بر ارتباط حقیقت هنری با معرفت، عقل و تخیل در اندیشه ملاصدرا تأکید دارند (Amini & Akhoondi, 2023, pp. 157–158). بر این اساس، تزیینات معماری صفوی، هندسه، کتیبه‌ها، کاشی‌کاری، رنگ و نور را نمی‌توان صرفاً عناصر افزوده و تزئینی دانست؛ این عناصر در کنار ساختار کالبدی بنا در شکل‌گیری کیفیت ادراکی و معنایی فضا مشارکت دارند و زیبایی معماری را در تعامل میان صورت، نظم، ادراک و معنا شکل می‌دهند.

در معماری صفوی، پیوند میان هندسه، تناسب، تزیین و معنا موجب می‌شود عناصر منفرد در یک نظام کلی قرار گیرند. هندسه صرفاً ابزاری برای تنظیم ابعاد نیست، بلکه در ایجاد نظم بصری و ادراکی نقش دارد و تکرار و تنوع نقوش، رنگ‌ها و عناصر تزیینی، رابطه‌ای میان کثرت اجزا و وحدت کلی برقرار می‌کند. مطالعات مربوط به معماری اسلامی نیز بر نقش اصول، هندسه، تناسب و سازمان فضایی در شکل‌گیری کیفیت معنایی و تجربه قدسی فضا تأکید دارند (Ahsani et al., 2024, pp. 531–

.(535بنابراین، یکی از مهم‌ترین نقاط هم‌خوانی میان مبانی نظری پژوهش و ویژگی‌های معماری صفوی، نه در وجود یک «فرم صدرایی»، بلکه در امکان خوانش معماری به‌عنوان نظامی منسجم است که در آن نظم، کثرت، وحدت، زیبایی و تجربه فضایی در ارتباط با یکدیگر قرار می‌گیرند.

بااین‌حال، این تحلیل تنها زمانی می‌تواند اعتبار تاریخی و معماری پیدا کند که با زمینه اجتماعی ـــ تاریخی دوره صفوی تکمیل شود. معماری این دوره صرفاً محصول جریان‌های فلسفی نبود، بلکه در ارتباط با تثبیت دولت، ساختار مذهبی، قدرت سیاسی، اقتصاد، نهادهای علمی و نیازهای اجتماعی شکل گرفت. میدان‌ها، بازارها، مساجد، مدارس، کاخ‌ها و محورهای شهری اصفهان، علاوه بر ارزش‌های زیبایی‌شناختی و معنایی، کارکردهای سیاسی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی مشخصی داشتند. ازاین‌رو، می‌توان گفت حکمت و جهان‌بینی بخشی از افق معنایی جامعه را شکل می‌دادند، اما تحقق فضایی این افق از مسیر نهادها، سنت‌های معماری، نیازهای اجتماعی و امکانات فنی عبور می‌کرد. در نتیجه، میان اندیشه و فضا یک رابطه واسطه‌مند و چندلایه برقرار است، نه رابطه‌ای مستقیم و خطی.

این مسئله در مقایسه دوره صفوی و قاجار اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. اگرچه بخشی از سنت فکری و معماری صفوی در دوره قاجار تداوم یافت، شرایط تاریخی این دوره یکسان با صفویه نبود. انتقال مرکز سیاسی و فکری از اصفهان به تهران، تحولات ساختار قدرت، تغییرات اجتماعی، افزایش ارتباط با اروپا و ورود تدریجی الگوها و فناوری‌های جدید، زمینه متفاوتی برای تولید و تجربه معماری ایجاد کرد. ازاین‌رو، معماری قاجار را نمی‌توان صرفاً ادامه بدون تغییر معماری صفوی دانست و در عین حال نمی‌توان آن را گسستی کامل از سنت گذشته تلقی کرد. مطالعات مربوط به تحولات معماری و شهرسازی دوره قاجار نیز بر هم‌زمانی تداوم عناصر سنتی با ورود مؤلفه‌های جدید تأکید دارند(Kahraman & Gül, 2022, pp. 429–443 ؛ Khatami & Boujari, 2022, pp. 1–15).

در این فرایند، تداوم سنت فکری نیز وضعیتی مشابه دارد. حکمت صدرایی پس از ملاصدرا به صورت نظامی ثابت و بدون تغییر باقی نماند، بلکه از طریق شاگردان، شارحان و جریان‌های فلسفی بعدی منتقل، نقد و بازتفسیر شد. استمرار این جریان از اصفهان به تهران و حضور آن در حوزه‌های فکری دوره قاجار نشان می‌دهد که انتقال اندیشه همواره با تغییر بستر اجتماعی و نهادی آن همراه بوده است (آشتیانی، ۱۳۷۸، ج. ۲، صص. ۱۱۸–۱۲۰؛ صدوقی‌سها، ۱۳۸۱، صص. ۳۵–۳۷، ۸۰–۸۹). بنابراین، همان‌گونه که معماری قاجار در مواجهه با شرایط جدید دچار تحول شد، سنت حکمی نیز در بسترهای جدید بازخوانی گردید. این هم‌زمانی امکان بررسی معماری قاجار را به‌عنوان عرصه‌ای برای بازتفسیر میراث فکری و فضایی دوره پیشین فراهم می‌کند.

در معماری قاجار، بخشی از عناصر و منطق‌های سازمان فضایی سنتی همچنان استمرار می‌یابد؛ با این تفاوت که این عناصر در کنار نیازهای جدید و تغییرات اجتماعی قرار می‌گیرند. استمرار حیاط مرکزی، فضاهای واسط، ایوان، سلسله‌مراتب دسترسی، هندسه و تزیینات سنتی را می‌توان در کنار تغییر در مقیاس، عملکرد، نحوه ارتباط با فضای شهری و ورود برخی عناصر جدید مشاهده کرد. در حوزه شهری نیز تهران به‌تدریج ویژگی‌هایی پیدا کرد که آن را از سازمان شهری اصفهان صفوی متمایز می‌ساخت. بنابراین، تداوم معماری سنتی به معنای ثبات کامل ساختار فضایی نبود، بلکه در بسیاری موارد با تغییر عملکرد و بازآرایی روابط فضایی همراه شد. همین وضعیت در تحول نماها و عناصر معماری نیز قابل مشاهده است؛ به‌گونه‌ای که تأثیرات جدید در کنار هویت و سنت معماری پیشین قرار گرفتند.(Khatami & Boujari, 2022, pp. 1–15)

از این منظر، می‌توان سه سطح «تداوم»، «تحول» و «بازتفسیر» را در رابطه میان معماری صفوی و قاجار تشخیص داد. تداوم در مواردی دیده می‌شود که اصول و عناصر معماری گذشته، با وجود تغییر شرایط تاریخی، حضور خود را حفظ می‌کنند. تحول زمانی رخ می‌دهد که همان اصول در پاسخ به شرایط اجتماعی، عملکردی یا فنی جدید تغییر می‌یابند. بازتفسیر نیز هنگامی

شکل می‌گیرد که یک عنصر یا منطق معماری در بستر جدید، کاربرد یا دلالت متفاوتی پیدا می‌کند. بنابراین، رابطه معماری قاجار با میراث صفوی را باید رابطه‌ای پویا دانست که در آن سنت و تغییر به‌طور هم‌زمان حضور دارند.

جدول ۳. جمع‌بندی تطبیقی رابطه اندیشه، جامعه و فضا در معماری صفوی و قاجار

مؤلفه تحلیلی	دوره صفوی	دوره قاجار	برآیند تطبیقی
زمینه فکری	گسترش حکمت صدرایی در کنار سنت‌های فلسفی، عرفانی و دینی و شکل‌گیری فضای فکری مکتب اصفهان	تداوم و انتقال سنت حکمی در کنار جریان‌های فکری و اجتماعی جدید	**تداوم و تحول**
زمینه مذهبی و فرهنگی	تثبیت تشیع و تقویت نهادهای دینی و علمی	استمرار ساختار مذهبی در کنار تغییرات اجتماعی و سیاسی	**تداوم**
مرکزیت فکری و شهری	اصفهان به‌عنوان مرکز مهم سیاسی، فرهنگی و علمی	افزایش نقش تهران و انتقال مرکزیت سیاسی و فکری	**تحول**
نظم و هندسه	تأکید بر نظم هندسی، تناسب، تقارن، محوریت و انسجام اجزا	استمرار اصول هندسی و ترکیب آن‌ها با نیازها و الگوهای جدید	**تداوم و بازتفسیر**
سلسله‌مراتب فضایی	توالی و مراتب مشخص در دسترسی و سازمان فضایی	استمرار سلسله‌مراتب همراه با تغییر در عملکرد و روابط فضایی	**تداوم و تحول**
رابطه جزء و کل	سازمان‌یافتگی عناصر متکثر در یک کلیت منسجم	حفظ برخی الگوهای کلی در کنار ترکیب عناصر سنتی و جدید	**تداوم و بازتفسیر**
حرکت و تجربه فضا	تأکید بر توالی، گذار و تجربه تدریجی فضا در بسیاری از سازمان‌های معماری	استمرار برخی مسیرها و توالی‌های سنتی همراه با تغییرات عملکردی و شهری	**تداوم و تحول**
زیبایی و تزیین	پیوند هندسه، رنگ، خط، کاشی‌کاری و تزیین با کیفیت معنایی فضا	استمرار تزیینات سنتی همراه با تغییرات سبکی و تأثیرپذیری از شرایط جدید	**تداوم و تحول**
رابطه با جهان خارج	غلبه سنت ایرانی ـ اسلامی در شکل‌دهی به هویت معماری	افزایش ارتباط با الگوها، فناوری‌ها و تجربه‌های معماری اروپایی	**تحول**
نسبت اندیشه و فضا	امکان تفسیر برخی ویژگی‌های فضایی در پرتو نظام فکری و فرهنگی دوره	بازخوانی و بازتفسیر میراث فکری و فضایی در شرایط جدید	**تداوم، تحول و بازتفسیر**

براساس این مقایسه، مهم‌ترین ویژگی معماری صفوی در چارچوب این پژوهش، شکل‌گیری نوعی انسجام میان ساختار فضایی، نظام هندسی، کیفیت زیبایی‌شناختی و زمینه فرهنگی ـــ مذهبی است. حکمت صدرایی در این میان به‌عنوان بخشی از فضای فکری دوره، امکان تفسیر برخی از این ویژگی‌ها را فراهم می‌کند؛ به‌ویژه در زمینه‌هایی همچون رابطه وحدت و کثرت، مراتب، حرکت، زیبایی و نسبت میان صورت و معنا. بااین‌حال، این انسجام را نمی‌توان به یک عامل واحد نسبت داد. معماری صفوی حاصل برهم‌کنش مجموعه‌ای از عوامل فکری، مذهبی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فنی و تاریخی بوده است و حکمت صدرایی تنها در درون این شبکه قابل تحلیل است.

از سوی دیگر، مقایسه با دوره قاجار نشان می‌دهد که تغییر شرایط تاریخی الزاماً به حذف کامل نظام‌های معنایی پیشین منجر نمی‌شود. بخشی از میراث معماری و فکری گذشته در قالب‌های جدید ادامه پیدا می‌کند و در مواجهه با تحولات اجتماعی و

فرهنگی، صورت تازه‌ای می‌یابد. به همین دلیل، می‌توان معماری قاجار را مرحله‌ای از بازتنظیم رابطه میان سنت و شرایط جدید دانست؛ مرحله‌ای که در آن عناصر معماری ایرانی ــ اسلامی، سنت‌های فضایی و برخی مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی گذشته در کنار تأثیرات جدید قرار گرفتند. این وضعیت با پژوهش‌های مربوط به معماری قاجار که بر هم‌زمانی حفظ هویت سنتی و ورود مؤلفه‌های جدید تأکید دارند، هم‌خوان است (Kahraman & Gül, 2022, pp. 429–443؛ Khatami & Boujari, 2022, pp. 1–15).

در نتیجه، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نسبت میان حکمت صدرایی و معماری را باید در قالب رابطه‌ای چندلایه میان «اندیشه، جامعه و فضا» تبیین کرد. اندیشه در خلأ شکل نمی‌گیرد، بلکه در بستر اجتماعی و تاریخی تولید و بازتفسیر می‌شود؛ جامعه نیز ارزش‌ها، نیازها، نهادها و ساختارهایی ایجاد می‌کند که بر شکل‌گیری فضا اثر می‌گذارند؛ و معماری در نهایت این مجموعه پیچیده را در قالب سازمان فضایی، فرم، هندسه، تناسب، سلسله‌مراتب، عناصر معماری و کیفیت‌های ادراکی و معنایی بازتاب می‌دهد. بنابراین، مسیر تحلیلی پژوهش را نمی‌توان به صورت ساده «حکمت صدرایی ← فرم معماری» در نظر گرفت، بلکه باید آن را فرایندی تعاملی دانست که در آن اندیشه، جامعه و فضا به‌صورت متقابل بر یکدیگر اثر می‌گذارند.

بر این اساس، می‌توان گفت حکمت صدرایی در معماری صفوی نه به صورت مجموعه‌ای از دستورهای صریح برای طراحی، بلکه به‌عنوان بخشی از افق فکری و معنایی دوره، ظرفیت آن را داشته است که در کنار سایر عوامل تاریخی و فرهنگی، در شکل‌گیری نوعی فهم از نظم، مراتب، وحدت، کثرت، زیبایی و تجربه فضا مؤثر باشد. در دوره قاجار نیز این میراث به صورت ثابت و دست‌نخورده باقی نمانده، بلکه هم‌زمان با تحول شرایط اجتماعی، سیاسی، شهری و فرهنگی، دچار انتقال، تحول و بازتفسیر شده است. بنابراین، مهم‌ترین نتیجه تحلیلی پژوهش آن است که تداوم حکمت صدرایی در معماری را باید نه در جست‌وجوی فرم‌های مستقیم و نمادهای قطعی، بلکه در استمرار و بازتفسیر برخی از منطق‌های معنایی، فضایی و زیبایی‌شناختی در بسترهای تاریخی متفاوت جست‌وجو کرد.

در نهایت، معماری صفوی و قاجار را می‌توان دو مرحله مرتبط اما متمایز از یک فرایند تاریخی دانست؛ فرایندی که در آن یک میراث فکری و فرهنگی در مواجهه با شرایط متغیر جامعه، به شکل‌های متفاوتی در فضا بازتاب می‌یابد. در این چارچوب، صفویه بیش از همه عرصه شکل‌گیری و تقویت پیوند میان نظام فکری، ساختار مذهبی ــ اجتماعی و سازمان فضایی است، در حالی که قاجار عرصه آزمون تداوم این میراث در شرایطی جدید و مواجهه آن با تحولات اجتماعی و فرهنگی گسترده‌تر است. همین تمایز نشان می‌دهد که نسبت حکمت صدرایی و معماری را باید نه به‌عنوان تأثیری خطی و قطعی، بلکه به‌عنوان فرایندی تاریخی از تداوم، تحول و بازتفسیر فهم کرد.

۸. جمع بندی و پیشنهادات

پژوهش حاضر با هدف تبیین نسبت میان نظام فکری حکمت صدرایی و تحولات معماری ایران در دوره صفوی و بررسی تداوم، تحول و بازتفسیر مؤلفه‌های مرتبط با آن در دوره قاجار انجام شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تبیین این نسبت، در صورت تقلیل آن به تطبیق مستقیم مفاهیم فلسفی با عناصر کالبدی، نمی‌تواند پیچیدگی رابطه میان اندیشه و معماری را به‌درستی آشکار سازد. معماری در هر دوره تاریخی حاصل تعامل میان نظام‌های فکری، شرایط اجتماعی و فرهنگی، ساختارهای سیاسی، نیازهای عملکردی و سنت‌های معماری است و ازاین‌رو، حکمت صدرایی نیز در این پژوهش نه به‌عنوان عاملی منفرد و مستقیم در شکل‌گیری فرم معماری، بلکه به‌عنوان بخشی از بستر فکری و فرهنگی مؤثر بر نحوه ادراک، معناپردازی و سازمان‌یابی فضا مورد بررسی قرار گرفت.

بررسی زمینه تاریخی دوره صفوی نشان داد که استقرار دولت صفوی، رسمیت‌یافتن تشیع، گسترش نهادهای دینی و علمی و شکل‌گیری مکتب فلسفی اصفهان، شرایطی را فراهم آورد که در آن جریان‌های فلسفی، عرفانی، دینی و هنری در ارتباطی گسترده‌تر با یکدیگر قرار گرفتند. حکمت صدرایی نیز در همین بستر شکل گرفت و گسترش یافت. از این منظر، معماری صفوی را نمی‌توان محصول مستقیم اندیشه ملاصدرا دانست، اما برخی از ویژگی‌های سازمان فضایی و کیفیت‌های معماری این دوره، از جمله نظم هندسی، تناسب، مرکزیت، سلسله‌مراتب، پیوستگی میان اجزا و حرکت تدریجی در فضا، قابلیت آن را دارند که در پرتو برخی از مفاهیم حکمت صدرایی مورد تفسیر قرار گیرند. اهمیت این ارتباط در آن است که میان نظام فکری و فضای معماری، نوعی هم‌سویی معنایی و ساختاری قابل بررسی است؛ نه آنکه بتوان برای هر مفهوم فلسفی، یک فرم معماری معین و قطعی تعیین کرد.

در این چارچوب، مفاهیمی همچون وحدت در عین کثرت، مراتب وجود و حرکت، بیش از آنکه منشأ مستقیم یک عنصر کالبدی تلقی شوند، می‌توانند به‌عنوان مبانی تفسیری برای فهم نحوه ارتباط اجزای فضا، شکل‌گیری سلسله‌مراتب، پیوستگی جزء و کل و تجربه تدریجی مخاطب از محیط مورد استفاده قرار گیرند. همچنین توجه ملاصدرا به زیبایی، خیال و آفرینش هنری امکان آن را فراهم می‌کند که معماری فراتر از عملکرد و کالبد صرف مطالعه شود و ابعاد ادراکی، زیبایی‌شناختی و معنایی آن نیز مورد توجه قرار گیرد. بر این اساس، ارزش مفاهیم صدرایی در مطالعات معماری بیش از آنکه در ارائه الگوهای فرمی مشخص باشد، در فراهم‌کردن چارچوبی برای فهم رابطه میان صورت، معنا، تجربه و کمال قرار دارد.

در عین حال، یافته‌های پژوهش نشان داد که شکل‌گیری معماری صفوی را نمی‌توان تنها با تحولات فکری توضیح داد. سیاست‌های حکومت، ساختار مذهبی، تحولات اقتصادی، توسعه شهرها، شکل‌گیری مراکز علمی و دینی و نیازهای اجتماعی، همگی در شکل‌گیری سازمان فضایی و کالبدی این دوره نقش داشته‌اند. بنابراین، رابطه میان حکمت صدرایی و معماری صفوی را باید در چارچوب رابطه متقابل «اندیشه، جامعه و فضا» فهم کرد؛ به این معنا که اندیشه در یک بستر اجتماعی و تاریخی شکل می‌گیرد، جامعه زمینه‌های تحقق و نیازهای معماری را فراهم می‌کند و معماری نیز مجموعه این عوامل را در قالب سازمان فضایی، فرم و تجربه محیطی بازنمایی و بازتفسیر می‌کند.

این نتیجه در بررسی دوره قاجار اهمیت بیشتری می‌یابد؛ زیرا تداوم سنت فکری و معماری صفوی در این دوره در شرایط تاریخی متفاوتی صورت گرفته است. انتقال مرکز سیاسی به تهران، دگرگونی ساختارهای اجتماعی و فرهنگی، تغییر نیازهای شهری و گسترش ارتباطات علمی و فرهنگی با اروپا، زمینه‌ای جدید برای تحول معماری ایجاد کرد. در نتیجه، معماری قاجار نه گسستی کامل از سنت‌های پیشین بود و نه استمرار بدون تغییر آن‌ها. برخی از الگوهای فضایی و عناصر معماری سنتی همچنان حضور داشتند، اما در مقیاس، عملکرد، نحوه ارتباط با شهر و شیوه بیان معماری دچار تغییر و بازتفسیر شدند. مواجهه با معماری و اندیشه غربی نیز در این دوره را می‌توان بخشی از همین فرایند تاریخی دانست؛ فرایندی که در آن عناصر و الگوهای جدید، در کنار سنت‌های موجود قرار گرفتند و در برخی موارد با آن‌ها ترکیب یا متناسب با شرایط جدید بازتعریف شدند.

از این منظر، پویایی حکمت صدرایی نیز اهمیت پیدا می‌کند. تداوم این سنت فکری پس از ملاصدرا به معنای حفظ یک نظام اندیشه‌ای ثابت و بدون تغییر نبود، بلکه انتقال آن از طریق شاگردان و شارحان و مواجهه آن با شرایط فکری و اجتماعی دوره‌های بعد، زمینه بازخوانی و تفسیرهای جدید را فراهم کرد. بنابراین، اگر بتوان تداومی میان حکمت صدرایی و برخی از مؤلفه‌های معماری دوره‌های بعدی مشاهده کرد، این تداوم را باید در قالب یک فرایند زنده و تحول‌پذیر فهم کرد؛ فرایندی که در هر دوره متناسب با شرایط اجتماعی، فرهنگی و فکری جدید، امکان بازتعریف پیدا می‌کند. بر همین اساس، نمی‌توان انتظار داشت مؤلفه‌های مرتبط با حکمت صدرایی در معماری قاجار دقیقاً با همان صورت و شدت دوره صفوی ظاهر شوند.

در مجموع، پاسخ به پرسش اصلی پژوهش آن است که حکمت صدرایی در شکل‌گیری و سازمان‌یابی فضای معماری ایران، به‌ویژه در دوره صفوی، بیش از آنکه در قالب فرم‌های مستقیم و نمادهای قطعی انعکاس یافته باشد، در بستر گسترده‌تری از جهان‌بینی، فرهنگ، زیبایی‌شناسی و نحوه مواجهه با فضا قابلیت تحلیل دارد. در دوره صفوی، هم‌زمانی گسترش این حکمت با تحولات مذهبی، علمی و فرهنگی، زمینه مناسبی برای بررسی این ارتباط فراهم کرده و در دوره قاجار، تغییر شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی موجب شده است که بخشی از این میراث در قالبی جدید و متناسب با نیازها و تحولات زمان بازتفسیر شود. بنابراین، مهم‌ترین نتیجه پژوهش را می‌توان در مفهوم «تداوم پویا» خلاصه کرد؛ تداومی که نه بر حفظ فرم‌های ثابت، بلکه بر استمرار و بازتفسیر برخی منطق‌های معنایی، فضایی و زیبایی‌شناختی در شرایط تاریخی متفاوت استوار است.

بر پایه این یافته‌ها، پیشنهاد می‌شود مطالعات آینده به‌جای تطبیق مستقیم مفاهیم فلسفی با عناصر معماری، با تمرکز بر بناهای مشخص و استفاده هم‌زمان از منابع فلسفی، اسناد تاریخی و شواهد کالبدی، سازوکارهای احتمالی انتقال و بازتفسیر اندیشه در معماری را دقیق‌تر بررسی کنند. مطالعه موردی و تطبیقی بناهای شاخص صفوی و قاجاری، به‌ویژه با تحلیل نقشه‌ها، سلسله‌مراتب فضایی، الگوهای حرکتی، هندسه، تناسب، ارتباط میان فضاهای باز و بسته و کیفیت‌های ادراکی، می‌تواند امکان آزمون دقیق‌تر یافته‌های حاضر را فراهم سازد. همچنین پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های بعدی، بناهای مذهبی، آموزشی، حکومتی، مسکونی و فضاهای شهری به‌صورت جداگانه بررسی شوند تا مشخص شود میزان و نحوه انعکاس مؤلفه‌های فکری در گونه‌های مختلف معماری چگونه تغییر می‌کند. از دیگر مسیرهای پیشنهادی برای پژوهش‌های آتی، بررسی تطبیقی هم‌زمانی تحولات فکری، هنری و معماری ایران صفوی با فرهنگ های مشابه منطقه ای . فرامنطقه ای است. به عنوان نمونه فرهنگ گورکانی هند و چگونگی انتقال، بازخوانی و بازتفسیر مؤلفه‌های معماری ایرانی در این بستر با مطالعه آثاری همچون تاج‌محل می‌تواند امکان بررسی این فرایند را فراهم آورد. فرایندی که در آن سنت‌های معماری در مواجهه با زمینه‌های فرهنگی و تاریخی جدید، ضمن تداوم برخی مؤلفه‌های پیشین، به صورت‌های فضایی و معنایی تازه‌ای تحول می‌یابند. چنین پژوهشی می‌تواند با بهره‌گیری از چارچوب «اندیشه ـ جامعه ـ فضا» و مفهوم «صیرورت»، نسبت میان تداوم، تحول و بازتفسیر سنت‌های معماری در گستره ایران و سایر فرهنگها را روشن‌تر سازد و زمینه‌ای برای مطالعه تطبیقی معماری صفوی با سایر معماری های مقارن خود را از منظر حکمت، سازمان فضایی، ادراک و معنا فراهم آورد. در نهایت، بررسی مسیر انتقال و بازخوانی حکمت صدرایی از مکتب اصفهان به مراکز علمی دوره‌های بعد، همراه با مطالعه هم‌زمان تحولات معماری و اجتماعی، می‌تولند به درک دقیق‌تر رابطه میان «اندیشه، جامعه و فضا» و بازخوانی میراث معماری ایرانی ـــ اسلامی به‌عنوان بخشی از تاریخ اندیشه، فرهنگ و تجربه فضایی جامعه ایرانی کمک کند.

منابع

آشتیانی، جلال‌الدین. (۱۳۷۸). شرح حال و آرای ملاصدرا. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
آیت‌اللهی، حمیدرضا. (۱۳۸۴). حکمت متعالیه صدرایی، فلسفه حال و آینده. خردنامه صدرا، شماره ۳۹.
آیوازیان، سیمون. (۱۳۸۱). زیبایی‌شناسی و خاستگاه آن در نقد معماری. هنرهای زیبا، شماره ۱۲.
ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۷۶). ماجرای فکر فلسفی در جهان اسلام. تهران: طرح نو.
ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۷۷). نیایش فیلسوف. مشهد: دانشگاه رضوی مشهد.
اژدری، محمود. (۱۴۰۱). فلسفه معماری ایران؛ اوج خلاقیت در زمان، فضا، مکان و فرم.
ایزدپور، ابوذر.، حمزه‌نژاد، مهدی.، نصـــر، طاهره.، و اخگر، محمدعلی. (۱۴۰۳). فرآیند طراحی معماری بر مبنای حکمت متعالیه؛ بررسی تأثیر قاعده بسیط‌الحقیقه بر فرآیند طراحی معماری.
بانی‌مسعود، امیر. (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران. تهران: نشر معماری قرن، چاپ اول.
برگسون، هانری. (۱۳۶۸). پژوهش در نهاد زمان و اثبات اختیار. ترجمه علیقلی بیانی. تهران: شرکت انتشار.
ذکرگو، امیرحسین. (۱۳۸۱). سیر هنر در تاریخ. تهران: انتشارات مدرسه.
رضـایی، محمود. (۱۳۹۲). ارزش‌های جاوید و جهان گسـتر شـهر اسـلامی. پژوهش‌های جغرافیای انسـانی، ۱۶۹-۱۹۰ . doi:10.22059/JHGR.2013.35250
رضایی، محمود. (۱۳۹۳). آنالوطیقای طراحی: بازنگری انگاره‌ها و پنداره‌ها در فرآیند طراحی فرم و فضای معاصر. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
رضایی، محمود. (۱۴۰۲). تبیین میمسیس متأثر از نظریه ملاصدرا در آفرینش فضاهای شهری و معماری.
زارعی، محمدابراهیم. (۱۴۰۲). معماری ایران: از عصر صفوی تا عصر حاضر. همدان: انتشارات دانشگاه بوعلی‌سینا.
سالاری، علی‌اصغر. (۱۳۸۳). هنر معماری از صفوی تا معاصر: میراث کهن تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه. تهران: نشر راویان.
شـجاری، مرتضـی.، و طباطبایی لطفی، زکیه‌السـادات. (۱۳۹۵). خلاقیت در معماری با الهام از حکمت متعالیه. حکمت معاصر، ۷(۲)، ۲۳-۴۴.
شریف‌خواجه‌پاشا، سپیده.، هشترودی، سعید.، و سعیدی، کمال. (۱۳۹۷). تجلی تفکرات اشراقی سهروردی و حکمت مثالی صدرایی در معماری مساجد دوره صفوی.
شیمل، آنه‌ماری. (۱۳۷۰). هنر اسلامی. ترجمه بهرام اشراقی. تهران: انتشارات امیرکبیر.
صدوقی‌سها، منوچهر. (۱۳۸۱). تاریخ حکما و عرفان متأخر. تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
فعالی، مطهره. (۱۳۹۸). فلسفه و معماری. تهران: انتشارات ندای کارآفرین.
فرشیدنیک، فرزانه.، افهمی، رضا.، و طاووسی، محمود. (۱۳۹۷). بررسی تجلی حکمت صدرایی در معماری اصفهان عصر صفوی؛ پل خواجو، ترجمان اسفار اربعه ملاصدرا.
کاپلستون، فردریک. (۱۳۶۷). تاریخ فلسفه. ترجمه داریوش آشوری. تهران: انتشارات سروش.
کرباسی‌زاده، علی. (۱۳۸۳). اطلاعات کتاب‌شناختی منبع در نسخه موجود ناقص است.
کرباسی‌زاده، علی. (۱۳۹۱). مکتب فلسفی اصفهان. ۳ جلد. تهران: انتشارات حکمت و فلسفه.
کیهانی، رویا.، و رضـــایی، محمود. (۱۴۰۵). انگاره‌های فرامکانی در شـــکل‌گیری باغ ایرانی بر مبنا آراء عین‌القضـــات همدانی. مطالعات بین رشته‌ای در تعالی معماری و شهرسازی، ۵(۱)، ۲۹-۴۸. doi:10.71882/jisaud.2026.120163848 .
متولی حقیقی، منا.، صحاف، خسرو.، و کمالی‌زاده، طاهره. (۱۴۰۲). تعالی در معماری ایرانی با تأملی در حکمت متعالیه.
مهرافزا، سمیرا.، رضایی، محمود.، و کمالی‌زاده، طاهره. (۱۴۰۲الف). واکاوی مفاهیم فلسفی ملاصدرا در تبیین فضاهای شـــهری ایرانی مورد پژوهشـــی: (فضـــاهـای بـازار ایرانی). پژوهش‌هـای معمـاری اســـلامی، ۱۱(۲)، ۱۲۱-۱۳۶ . doi:10.52547/jria.11.2.7

مهرافزا، سمیرا.، رضایی، محمود.، و کمالی‌زاده، طاهره. (۱۴۰۲ب). تبیین محاکات متاثر از آرای صدرا در آفرینش فضاهای شهری و معماری. نشریه باغ نظر، ۲۰(۱۲۲)، ۶۷-۸۰. doi:10.22034/bagh.2023.347638.5212 .

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۸۰). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه. تصحیح جلال‌الدین آشتیانی. تهران: کتاب بوستان.

ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

نوایی، عبدالحسین.، و غفاری‌فرد، عباسقلی. (۱۴۰۳). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره صفویه. تهران: انتشارات سمت.

حسینی، سیدمجتبی.، رضایی، محمود.، و بندرآباد، علیرضا. (۱۴۰۳الف). مولفه‌های ادراک معنائی مکان: خوانشی پدیدارشناسانه از مراکز نمادین تاریخی شهر اصفهان. فصلنامه مطالعات شهری، ۱۴(۵۳)، ۳۵-۵۰ . doi:10.22034/urbs.2024.141819.5068

حسینی، سیدمجتبی.، رضایی، محمود.، و بندرآباد، علیرضا. (۱۴۰۳ب). الگوی مفهومی تأویل هستی‌شناسانه مراکز نمادین تاریخی شهر اسلامی-ایرانی. مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، ۱۵(۵۵)، ۸۳-۹۹.

هاتفی شجاع، سمیه.، رضایی، محمود.، اسلامی، سیدغلامرضا.، و منصوری، بهروز. (۱۴۰۴). بازتعریف «فرامکان»: انطباق آرای ابونصر فارابی و اندیشه‌های کریستوفر الکساندر در آفرینش فضای معماری. باغ نظر، ۲۲(۱۴۹)، ۴۱-۵۲ . doi:10.22034/bagh.2025.511633.5779.

References

Ashtiyani, Jalal al-Din. (1999). *A Biographical Account and the Views of Mulla Sadra*. Qom: Office of Islamic Propagation of the Qom Seminary. [In Persian]

Ayatollahi, Hamidreza. (2005). “Sadrian Transcendent Philosophy: The Philosophy of the Present and the Future.” *Kheradnameh-ye Sadra*, No. 39. [In Persian]

Ayvazian, Simon. (2002). “Aesthetics and Its Origins in Architectural Criticism.” *Honarhaye Ziba*, No. 12. [In Persian]

Ebrahimi Dinani, Gholamhossein. (1997). *The Story of Philosophical Thought in the Islamic World*. Tehran: Tarh-e No. [In Persian]

Ebrahimi Dinani, Gholamhossein. (1998). *The Philosopher’s Prayer*. Mashhad: Razavi University of Mashhad. [In Persian]

Azhdari, Mahmoud. (2022). *The Philosophy of Iranian Architecture: The Height of Creativity in Time, Space, Place, and Form*. [In Persian]

Izadpour, Abouzar, Hamzehnejad, Mehdi, Nasr, Tahereh, & Akhgar, Mohammad Ali. (2024). “The Architectural Design Process Based on Transcendent Wisdom: Examining the Influence of the Principle of Simple Reality on the Architectural Design Process.” [In Persian]

Bani-Masoud, Amir. (2009). *Contemporary Iranian Architecture*. 1st ed. Tehran: Memari-e Qarn Publications. [In Persian]

Bergson, Henri. (1989). *An Inquiry into the Nature of Time and the Proof of Free Will*. Translated by Aliqoli Bayani. Tehran: Sherkat-e Enteshar. [In Persian]

Zekrgoo, Amirhossein. (2002). *The Evolution of Art throughout History*. Tehran: Madreseh Publications. [In Persian]

Rezaei, Mahmoud. (2013). “The Eternal and Universal Values of the Islamic City.” *Human Geography Research*, 169–190. https://doi.org/10.22059/JHGR.2013.35250 [In Persian]

Rezaei, Mahmoud. (2014). *Design Analytics: A Reconsideration of Assumptions and Concepts in the Process of Contemporary Form and Space Design*. Tehran: Islamic Azad University, Central Tehran Branch. [In Persian]

Rezaei, Mahmoud. (2023). *Explaining Mimesis Influenced by Mulla Sadra’s Theory in the Creation of Urban and Architectural Spaces*. [In Persian]

Zarei, Mohammad Ebrahim. (2023). *Iranian Architecture: From the Safavid Era to the Present*. Hamedan: Bu-Ali Sina University Press. [In Persian]

Salari, Ali-Asghar. (2004). *Architectural Art from the Safavid to the Contemporary Period: The Ancient Heritage of the History of Political, Social, Economic, and Cultural Transformations in Safavid Iran*. Tehran: Raviyan Publications. [In Persian]

Shejari, Morteza, & Tabatabaei Lotfi, Zakiyeh al-Sadat. (2016). "Creativity in Architecture Inspired by Transcendent Wisdom." *Contemporary Wisdom*, 7(2), 23–44. [In Persian]

Sharif-Khwajeh-Pasha, Sepideh, Hashtroodi, Saeed, & Saeedi, Kamal. (2018). "The Manifestation of Suhrawardi's Illuminationist Thought and Sadrian Imaginal Wisdom in Safavid Mosque Architecture." [In Persian]

Schimmel, Annemarie. (1991). *Islamic Art*. Translated by Bahram Eshraghi. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]

Sedoughi-Saha, Manouchehr. (2002). *The History of Later Philosophers and Mystics*. Tehran: Iranian Institute of Philosophy. [In Persian]

Fa'ali, Motahareh. (2019). *Philosophy and Architecture*. Tehran: Neday-e Karafarin Publications. [In Persian]

Farshidnik, Farzaneh, Afhami, Reza, & Tavousi, Mahmoud. (2018). "Examining the Manifestation of Sadrian Wisdom in Safavid-Era Isfahan Architecture: Khaju Bridge as an Interpretation of Mulla Sadra's Four Intellectual Journeys." [In Persian]

Copleston, Frederick. (1988). *A History of Philosophy*. Translated by Dariush Ashouri. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]

Karbasizadeh, Ali. (2004). Bibliographic information is incomplete in the available version. [In Persian]

Karbasizadeh, Ali. (2012). *The Isfahan School of Philosophy*. 3 vols. Tehran: Institute of Wisdom and Philosophy Publications. [In Persian]

Keyhani, Roya, & Rezaei, Mahmoud. (2026). "Trans-Spatial Concepts in the Formation of the Persian Garden Based on the Views of Ayn al-Qudat Hamadani." *Interdisciplinary Studies in the Transcendence of Architecture and Urbanism*, 5(1), 29–48. https://doi.org/10.71882/jisaud.2026.1201638 [In Persian]

Motavalli Haghighi, Mona, Sahaf, Khosrow, & Kamalizadeh, Tahereh. (2023). "Transcendence in Iranian Architecture: A Reflection on Transcendent Wisdom." [In Persian]

Mehr Afza, Samira, Rezaei, Mahmoud, & Kamalizadeh, Tahereh. (2023a). "Analyzing Mulla Sadra's Philosophical Concepts in Explaining Iranian Urban Spaces: A Case Study of Iranian Bazaar Spaces." *Islamic Architecture Research*, 11(2), 121–136. https://doi.org/10.52547/jria.11.2.7 [In Persian]

Mehr Afza, Samira, Rezaei, Mahmoud, & Kamalizadeh, Tahereh. (2023b). "Explaining Mimesis Influenced by Sadra's Views in the Creation of Urban and Architectural Spaces." *Bagh-e Nazar*, 20(122), 67–80. https://doi.org/10.22034/bagh.2023.347638.5212 [In Persian]

Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim. (2001). *Al-Shawahid al-Rububiyyah fi al-Manahij al-Sulukiyyah*. Edited by Jalal al-Din Ashtiyani. Tehran: Ketab-e Bostan. [In Persian]

Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim. (1410 AH). *Al-Hikmah al-Muta'aliyah fi al-Asfar al-'Aqliyyah al-Arba'ah*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.

Navaei, Abdolhossein, & Ghaffari Fard, Abbasqoli. (2024). *The History of Political, Social, and Cultural Transformations in Iran during the Safavid Period*. Tehran: SAMT Publications. [In Persian]

Hosseini, Seyyed Mojtaba, Rezaei, Mahmoud, & Bandarabad, Alireza. (2024a). "Components of the Semantic Perception of Place: A Phenomenological Reading of the Historic Symbolic Centers of Isfahan." *Urban Studies Quarterly*, 14(53), 35–50. https://doi.org/10.22034/urbs.2024.141819.5068 [In Persian]

Hosseini, Seyyed Mojtaba, Rezaei, Mahmoud, & Bandarabad, Alireza. (2024b). "A Conceptual Model for the Ontological Interpretation of the Historic Symbolic Centers of the Islamic-Iranian City." *Iranian-Islamic City Studies*, 15(55), 83–99. [In Persian]

Hatefi Shoja, Somayeh, Rezaei, Mahmoud, Eslami, Seyyed Gholamreza, & Mansouri, Behrouz. (2025). "Redefining 'Trans-Place': Aligning the Views of Abu Nasr al-Farabi with Christopher Alexander's Ideas in the Creation of Architectural Space." *Bagh-e Nazar*, 22(149), 41–52. https://doi.org/10.22034/bagh.2025.511633.5779 [In Persian]

Ahsani, M., Ismail, S. B., Nayyeri Fallah, S., Ismail, N. A., & Al-Ameen, A. (2024). The Relationship Between Islamic Principles and Architectural Sacredness in Islam. Journal of Islamic Architecture, 8(2), 530–544. DOI: 10.18860/jia.v8i2.23918.

Al Walid, K. (2024). Discourse on Movement and the Theory of Transubstantial Movement of Mullā Ṣadrā in the Process of Perfection of the Soul. Kanz Philosophia: A Journal for Islamic Philosophy and Mysticism, 10(2), 407–426. DOI: 10.20871/kpjipm.v10i2.380.

Amini, M., & Akhoondi, M. (2023). Examining the Component of Truth in Art Based on Mulla Ṣadrā's Opinions. Kanz Philosophia: A Journal for Islamic Philosophy and Mysticism, 9(1), 155–174. DOI: 10.20871/kpjipm.v9i1.269.

Emami, F. (2024). Isfahan: Architecture and Urban Experience in Early Modern Iran. University Park: Pennsylvania State University Press.

Izadpour, Abuzar, Hamzenejad, Mehdi, Nasr, Tahereh, & Akhgar, Mohammad Ali. (2024). Architectural Design Process Based on Transcendent Wisdom: Investigating the Effect of Mulla Sadra's Basit al-Haqiqa Rule on Architectural Design Process. Journal of Researches in Islamic Architecture, 12(3).

Kahraman, A., & Gül, M. (2022). Modernization Initiatives and Architectural Instrumentalization after Nasser al-Din Shah's Travels to the West: 1873–1896. A|Z ITU Journal of Faculty of Architecture, 19(2), 429–443. DOI: 10.5505/itujfa.2022.88027.

Khatami, S. M., & Boujari, P. (2022). Analyzing the Heritage of Tehran's Urban Façades in the Recent Century. City, Territory and Architecture, 9(19), 1–15. DOI: 10.1186/s40410-022-00166-1.

Kookaram, F., & Mahdavi Azadboni, R. (2025). Theological and Anthropological Explanation of Art in Mulla Sadra's Philosophy. Dialogue and Universalism, 35(3), 213–224. DOI: 10.5840/du202535341.

Moossavi, M. (2025). From Form to Meaning: Recovering Philosophical Thought in Islamic Art through Perspectives of Identity, Silence, and Light.

Mosleh, A. A. (2024). Contemporary Reflections on Ṣadr al-Dīn Šīrāzī's Transcendent Philosophy: Conditions and Perspectives. Ishraq: Journal of Islamic Philosophy, 2(2), 26–44. DOI: 10.21146/2949-1126-2024-2-2-26-44.

Nasr, Seyyed Hossein. (1977). Sadr al-Din Shirazi and His Transcendent Theosophy: Background, Life and Works. Tehran: Imperial Iranian Academy of Philosophy.

Rezaei, M. (2021). Reviewing Design Process Theories: Discources in Architecture, Urban Design and Planning Theories. Cham: Springer. DOI: 10.1007/978-3-030-61916-9.

Rizvi, Sajjad H. (2002). Reconsidering the Life of Mulla Sadra Shirazi: Notes towards an Intellectual Biography. Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies, 40, 181–201.

Sadeghi Habibabad, A., & Salimei, G. (2024). The Characteristics of Spirituality in Islamic Architecture from the Perspective of Experts. Journal of Spirituality in Mental Health, 26(2), 104–127. DOI: 10.1080/19349637.2023.2170305.

Safavi, Seyyed G. (2012). Mulla Sadra's Life and Philosophy. Transcendent Philosophy.

Sheijani, Zahra S., Sheijani, Seyed S., & Khakpour, Mohammad. (2017). A Review on the Concepts of Traditional Architecture by Mulla Sadra's Al-Hikmat Al-Mota'alie. Journal of Islamic Architecture, 4(4), 146–153. DOI: 10.18860/jia.v4i4.4225.

Walcher, H. (2022). Face of the Seven Spheres: The Urban Morphology and Architecture of Nineteenth-Century Isfahan. Iranian Studies, 117–139.